CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
S.D.P.B.
Coll. No. 712

Title Rasatarangiṇī

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 712 Subject: Rhetoric.

Title: Rasataranginī - comm

Author: Venidatta Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 10" by 4.2" Extent: 61 foll.

Language: Sanskrit Script: Devanagari

Remarks: Incomplete.

कविप्रियापनामकाभेकंश्रटस्येदंपुस्तकं

रसतरंगि =पंक १२

॥ यत्र विशेषणं तथा स्वार्थस्य विधेयान्तमः सत्तत्पुरुषोविग्रहान बहुव्रीहिः । उपमन्तु तथायं स्वार्थस्य विधेयान्तमः सन्नतत्पुरुषसंवि
ग्रहान बहुव्रीहिः । विशेष्यान्वयिनः ऽन्यमिसुने विशेषणे ही । प्रलयवंस ऽकर्ण ऽरसादि राघः । चित्रगुरित्यादि रसः ५-६ =

र.टी. | शु. रसो

श्रीगणेशाय नमः ॥ नमो ऽनवघनश्यामसोमतोमरोत्तमकांतये ॥ कलिताशेषकल्याण कलिकल्मषसंमुषे ॥१॥ श्या
रुचिरतमालसलक्षामं बर्हिबर्हशेखरं सुरवंद्यं ॥ राधाहृत्पद्मनिवासं बाधाहरमाश्रयेनितमाम् ॥२॥ प्रणम्य तच्छ्री
नरहरिं प्रसरद्दुष्टदुरत्ननाशनम् ॥ कुर्वे रसतरंगिण्या व्याख्यां रसिकरंजनीम् ॥३॥ तत्रारिप्सितग्रंथसमाप्तिप्रति
बंधकविघ्नविघाताय तत्पूर्तिपाद्यो ऽपि रसरूपत्वेनेष्टदेवतामभिष्टौतीति ॥ लक्ष्मीमिति । पीतवासाः पीतं
[illegible] पीतं वासो वस्त्रं यस्येति तत्पुरुषगर्भविग्रहो बहुव्रीहिः । तथा च पीतांबरो हरिरित्यर्थः । पालने पीतांबरपदे
न वस्त्रादिसंपत्तिरूपमद्भुतं [illegible] तत्पुरुषसंविग्रहान्बहुव्रीहिपक्षे पीतांबरस्योपलक्षणत्वेन नीलांबरस्या
पि ग्रहणात् पत्नीः उपदर्शितरीत्या तु निरुक्तविशेषणस्य प्रकृतपालनोपयोगित्वेन प्रकृते ऽनुपयुक्तं लक्ष
णं मुच्यते दृसुक्तालक्षणदोषोपि प्रयुक्तो वेदितव्यः । यद्वा भगवत्स्मरणे रविंदध्येयमिति तन्निके
ष्पीतांबरत्वेन जगति स्फूर्तिविषयत्वात्तदेव निरूपितमिति । यद्वा पीतवासा इति पदं विशेषो भगवद
र्थके स्वगतविशेषणार्थता त्वर्यंगारकस्वरूपाभिप्रायगर्भमिति भवति यद्यपि तथा प्यानि व्यउपमानाभ
गवद्विषया रतिः कविगता नानुष्णातीति प्रेयो ऽलंकारएव चमत्काराधायकतया प्रतीयते । पीतवासाः पाति
ति [illegible] स्वमलक्षणतिप्रयो ऽकत्वे नकविना निबद्धमिति तु संरंभः पुंभ्राः । पात्विति पालनं दुर्गंधसमा
[illegible] तिबंध [illegible] रिनदूरीकरणो नंतदनुकूलधनवस्त्रादिसंपत्तिदानं व्यनक्तीति ध्येयं कतमा मीलक्ष्मी

सु १९

मिप्राप्यादिविशिष्टगुणानि साह्याप्यमाचरेत्नीतितेषां क्रमेणार्थमाह ॥ किं कुर्वन् लक्ष्मीं रमां मालोक्य दृष्ट्वा जुम्भन् । शुभ
गार्ध्वदितिगार्धमाकांक्षा । अंथीसति श्वतीति वल्यदा यदा भगवतो दृष्या कांक्षां तां पश्य यमित्याद्यित्स्पान्तदेतदा रमोदर्शी
नानिति को विरोधाच तृष्ण्याप्यत्वमेव ध्रुप्रत्ययार्थः । आनंदमेवानुभावकासेपिरमा दर्शनसत्वे न बाधितमिति सर्वथा शृंगार
[illegible] सेनानिर्दिष्टं वेति ध्येयं । यद्वा रमां दृष्ट्वा लिंगनादिकमाकांक्षन्नित्यर्थः । रमा विभ्रमविलासावलोकनेन तदालि
गन जुंबनश्रवणचेताः पीतांबरो निजवेषविलासादिनबलवी कुर्वन् शृंगाररसस्वरूपं दर्शयन्नित्यर्थः । पुनः किं कुर्वन्
निगमैर्वेदैरुपहसन् । वेदस्य कर्ता रसस्त्रयो मुनिभंदु निशाचरादुष्टादि सत्त्वहरणमनेन वेदोपहासं कुर्वन् हा
स्यरसस्वरूपं दर्शयन्नित्यर्थः । उपहसन्निति पाठे तु मत्स्यो भूत्वा शंखासुरं हत्वा वेदोपहारं कुर्वन् तिर्यक् कुशलेनु कारणेन
हास्यरसस्वरूपं दर्शयन्नित्यर्थः । पुनः किं कुर्वन् मत्स्यांगत्वेन मत्स्यशरीरं प्राप्य चयन् तदा भीतान् दृष्ट्वा स्वयमेव शोचन् अस्थाने
[illegible] विकलान् कुर्वन् । करुणरसस्वरूपं दर्शयन्नित्यर्थः । पुनः किं कुर्वन् । शोणे रक्ते ऽर्द्रि हरिणीं यस्यां क्रियामीयमातया
सत्ते हरे यस्य सम्प्रहि पिथपन क्षत्रियाणां भविनमेदृष्ट्वा ॥ क्रोधवशेन रक्तनेत्रः परशुरामो हि क्षत्रियभूमिमर्दयिष्या
मीति सिकासेन रौद्ररसस्वरूपं दर्शितिभावः । पुनश्च किं कुर्वन् समितिसंग्रामे दशमुखे रावणं वीरत्वो मांचयन्
गुणसुरज्जे हरिरावणो संग्रामांगणे समागते भार्या पहारं यममनेन युद्धं करिष्यामि सुसाराः तस्फुरत्को मरूपी
रामो वीररसस्वरूपं दर्शितिभावः । पुनः किं कुर्वन् हे मंगवीनं हैयंगो दोहोद्भवं नवनीतं । भक्षयन् अतीते दिवसे

गोदोहनवंघृतंतत् हैयंगवीनं॥ यदाह हैयंगवीनंसंज्ञमामिनिसत्रेधर्मदासः। हैयंगवीनेनवनीतेघृतंचसघ
पक्कमितिहत्वा चौरमिहाचकितंमथास्यात्तथाऽपसरन् यशोदामीताडयिष्यतीतिभयेनपलायन्। तथाचभया
रस३ नकस्वरूपोभगवानितिभावः। पुनः किंकुर्वन् म्लेच्छानीरक्तैर्दिगंतान्सिंचन्। अत्रोत्सादितम्लेच्छानिःस
तरक्तमांसकर्दमव्याप्तसकलदिङ्मंडलावलोकनर्पंजेतजुगुप्सया बीभत्सरसस्वरूपोभगवानितिभावः। पुनः
किंकुर्वन्‌ वराहावतारेदंतेनदंष्ट्रमाभूमिंतिलमिवतिलपरिमितामिवलघुमन्धारमन्। अत्रैकोनपंचाशत्कोटि
योजनपरिमितभूमिर्दंष्ट्रमाधृतासतीतिलपरिमिताभातीतिविस्मयमयमानत्वाऽद्भुतरसस्वरूपोभगवानिति ११॥
भावः॥१॥ नन्वितरग्रंथापेक्षयाऽयमेवकिमितिसुपादेयइत्यत आह। भारसारूति· शास्त्री। आस्तिकनास्तिक
पदुदर्शनाद्धर्मंतदेव कांतारं वनंतत्रपरिश्रि॥ ननुस्वरूपभावेनमेवश्रांतायाः नानाऽरूपकथा घदपूर्वकसि
कातैस्मापनोष्णकिरणव्याकुलितामाः शैसकारिणी॥ रसशालानेपास्वादसमुद्रेकसंमज्जनकारयितेपेन
अतिघनतहस्पहिमानी बहिश्रीतिसुखकारिणी॥ मरिरस। रसपूर्णा। रसतरंगिणी। ननामकवा कृा
यकीर्तिफस्वरूपोग्रंथः। भानुना। भानुदत्तकविना क्रियते। प्रकाश्यते। अत्रश्रा स्त्रे कांतारत्वारोपोग्रंथ
निष्ठरसतरंगिणीत्वारोपेनिमित्तमितिभवतिपरंपरितरूपकालंकारः। अनेनचभानुरुपिमासाश्ची
गरोतच्छिंतिरसस्पवर्षणी वर्षणोत्तवननदी स्पयतीत्यभेदाध्यवसानेनभानुदत्तकविकृतरसतरंगि

कठोरोपर्णकठिनोकांतारंदुर्गवर्त्मनि। महाऽरण्योपसर्गाघोः कानने कुविशोषयोरितिहैमः ६

एषं नर्योपादेयताप्रसते॥२॥ वाणीति· एषाभानुदत्तनिबध्यमानरसप्रसह्विषमारसतरंगिणी। रसप्रतिपाद
क काव्यावलीगुंफतयापरिणताततरंगिणी॥ तत्रोदाहरणपद्यतयापरिणताभानुदत्तवाणीकमलिनी॥ श्र
तधियः पंडितारसाः। अत्रउदाशोविहायदुग्धसारग्रहणवत्। युक्तो मुक्तार्थएवप्रतीतिविषमीभवत्
अत्रग्रंथेरसतरंगिणीत्वारोपः। कविवाक्यांकमलिनीत्वारोपः। श्रुतधीपुरुहंसत्वारोपः रंधप्रतिपाद्यरसे
मुक्तापदव्यंग्यदुग्धसारत्वारोपश्चपरस्परसंप्रयोजकभावेनबोध्यः। कमलिनीपदेनचलोकोत्तर
चमत्कारास्वादो युक्तार्थप्रतीतिघटकतयाकृतधियांप्रतीतिविषमीभवतीतिध्वन्यते। अलंकारस्तुपूर्व
वत्सांपरितरूपकमेव। कमलिन्यांभ्रमरस्येवमंदबुद्धेनतत्रारोपोहंसस्यदुग्धसारलुब्धत्वेनातत्त्वा
नेवस्थमकलापमापितमावस्तुनिष्ठोतनरूपदर्शितिरीत्येतिबोध्यं॥३॥ कर्कशबुद्धीनामत्राविषमएवेत्याह
जिग्रीदेर्वतिसीकुर्वंतं कूरवारणनकूर।·कर्कशाएववारणगजास्तान् वारय। अपसारय। मदप
क७
सारणेनलोकानांपोकर्तेत्यासोकूर्तेनानारसग्रंथायेस्तलोकारसिकास्तेषांश्राविशोरसः कर्क
शानांकुतर्ककर्दमोत्थापनेनकलुषोरसःश्रना ह्लादकोविमलोभविष्यतिसकृदमरसिकानांहृद
याह्लादकोभविष्यतीतिभावः॥४॥ दुन्नतमणपितस्वर्शकानिवत्समेशिष्यावधानत्पमवसेगति
प्रदर्शयन्‌भावद्धिनिरूपैर्नप्रतिजानीते· हेलोरिति· कारणस्पेस्पर्धः। अनन्यथासिद्धनियतपूर्व

वर्त्तित्वनियमात्। पूर्ववर्त्तित्वनियमात्। कार्येण सहान्वयव्यतिरेकाभ्यां पूर्ववर्त्तित्वग्रहणात्। पूर्वमेव॰ प्रथम
मेव। तस्य। हेतोः। उपन्यासः। लक्षणस्वरूपप्रमाणप्रकारादिभिर्निरूपणं। समुचितः। यद्यपि। रसस्य। शृंगारा
देः। हेतवः। निमित्तानि॥ भावादयः। स्थायिभावो व्यभिचारी भावश्च॰। तेन। हेतुना। रसेभ्यः। शृंगारादि
भ्यः। पूर्वं। निरूपणं। तथापि। भावादयः। आदिना विभावादिसंग्रहः। निरूप्यंते॰ लक्षणस्वरूपप्रमाण
प्रकारादिप्रकारक वर्त्तमाननिरूपणविषया। एवकारेण रसहेतुभिन्ने वर्त्तमाननिरूपणविषयत्वव्यव
च्छेदः॥ अत्र। वर्त्तमाननिरूपणविषयतावच्छेदके भावादिनिष्ठे रसहेतुत्वे न तु भावादित्वे भावनिरूप
णामसमाप्यैव विभावादिनिरूपणदर्शनात् तत्त्वेनावच्छेदकत्वे तु समग्रभावनिरूपणानंतरमेव विभा
वनिरूपणं स्यात्। यथा यद्यपि हेतुत्वं आलंबनादिकं चैतन्यत्वेन तिलकाकुर्यादित्यत्र आलंबनादिकं त्वमस्य
ति लकोकरणतावच्छेदकत्वेन छिन्नं आलंबनं तिलककरणानंतरं तदादिर्लतिलकीकुर्यादिति
तु समग्रआलंबनं तिलककरणानंतरमेव। यद्यहेतुत्वेनावच्छेदकत्वे तु तत्समवेतसमग्रावच्छेदे तदादेरपि ति
लकीकरणं न केनापि बाध्येत। तत्त्वेनावच्छेदकत्वे तु क्रमेणेतरसंग्रहरूपार्थबोधकमादिपदमेव तद्बाधकं।
तस्मै वक्ष्यमाणः। तथा प्रकृतेपि दायतां दृष्टिः। अत्रेदमवधेयम्। शब्दादिभावादीनां ज्ञानमथ र
सादेरित्यत्र न विवादः परंतु लोकविलक्षणत्वं इत्यादिज्ञानाश्लोकविलक्षणः प्रबलानंदो जायते।
स एव रसः। तस्य उत्पत्तौ विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति भरतसूत्रे संयो ॥३॥

गादिति पंचम्यर्थः। जनकत्वरूपमुख्यार्थत्वेन प्रमाणमिति कश्चित्। तन्न रमणीयं। तथाहि रसप्रतीतौ विभावा
दिविषयकज्ञानानुभाविकं न रसस्य जन्यसुखरूपत्वेन सौभवति॰ शब्दादिभावादेर्ज्ञानमथ रसादेस्ततः सुखोत्पत्ति र्य
स्यानुभवइति व्यवधानात्। अतएव विभावादिज्ञानाभावेपि तज्ज्ञानप्रसंगइति मंमटभट्टाः अपि समादधुः। नच वि
भावादिज्ञानाधीनसमूहालंबनविषयकरसादिबोधस्यापि नायकस्य सुखोत्पत्ति कालेपि सहालंबनालंकारैर्विभा
वादिभानमविरुद्धमिति वाच्यं सुखसाक्षात्कारस्यान्यज्ञानविरोधित्वेन तत्संयोगात् तथा च विभावादिभि
र्व्यंजितश्चर्वणीय इति मंमटोक्तरीत्या रसो व्यंग्यः। तेन च व्यंजकत्वमेव संयोगादिति पंचम्यर्थः। तथा च रसस्य वयि
न्नो रसनिष्ठव्यंग्यतानिरूपितव्यंजकत्वमेव भावादिनिष्ठहेतुत्वमिति व्यंजकस्य रसपूर्ववर्त्तित्वनियमात् व्यंजकभावा
देः पूर्वं निरूपणमिति भावः। रसानुकूल इति। रसनिष्ठचर्वणाप्रयोजकीभूत इत्यर्थः। अतएव चर्वणानिष्पत्त्या
तस्यानिष्पत्तिरुपचरितेति कार्यप्युच्यते इति मंमटाचार्यैरुक्तं। भिन्नदेशकालत्वात् तावत्समुद्भावो न संभवतीत्येक
विषयता रूपो वाच्यः। तदेव ज्ञानमात्रं वर्त्तमानेचर्वणेति व्यपदिश्यते अतएव विभावादिसमूहालंबनं रसप्रतिप्र
यरसः सच नानुमेयो व्यंग्यो वा विभावादीनां रसादिप्रतीति संधानं तन्मात्रागमसामर्थ्यादिति पदस्तत्पद
स्य निष्पत्तिराघटकणसंबंधोपि घटते घटजन्यघटवदिति वदितव्यबुद्धिमिश्राः। साहित्यदर्पणे कृतस्तु। वि
लक्षण एवायं कृति ज्ञप्ति भेदेभ्यः स्वादनाख्यः कश्चिद्व्यापारस्तत एव रसनास्वादनं चमत्करणाद्यैर्विस्मय

एण एवव्यपदेशाः इत्याकुः। विकारइति· विक्रियतइति व्युत्पत्त्या दुःखादेर्दुःखादिवदन्यथाभवनमित्यर्थः। अतएवस्व
स्वभावमेव प्रारभ्यात्तं अन्यथाभावइति· भावयतिवासयतीति भावोवासना मनोवर्तीनीमयमर्थोभवनयोगपर्यायापरि
षमइतिवा तुल्यवदिति· बाधकं विनेत्यर्थः। उभयत्र· मनोविकारे देहविकारेच। भावपदप्रयोगेण। भावप
दस्यविवृतत्वा। विनिगंतुं। एकत्रैवतु रत्यादौ स्यात्। भावपदप्रयोगे कर्तुं· अशक्यत्वात्। असामर्थ्यात्। यद्वा। तु
ल्यवदिति। विनिगंतुं· एकतरपक्षपातिनी युक्तिमुद्भावयितुमित्यर्थः। ननु लक्ष्यव्यवस्थितेर्लक्षणानुरोधव
शाद्विनिगमकमस्तीत्यत आह। लक्षणेति· लक्षणस्यानुरोधो लक्षणानुरोधः। तेन प्रथमलक्ष्यीलक्षण व्यवस्थि ॥ ४॥
ति[illegible]रित्यर्थः। लक्ष्यव्यवस्थितेरितिपाठस्तु साधुः। तथा च लक्षणानुरोधेन लक्ष्यव्यवस्थितेरभावादित्यर्थः।
आरोपसतिहि निमित्तानुसरणं ननु निमित्तमस्ति सारोपइतिन्यायात्। यथा लक्षणे लक्ष्यव्यवस्थितिर्विवक्षि
तीतु देहविकार एवभावः। मनोविकारे भावपदप्रयोगो गौणः। न च विनिगमनाविरहः। लक्षणानुरोधेन लक्ष्य
व्यवस्थितेरेव विनिगमकत्वाद्। इत्यपि वक्तुं शक्यत्वेन दूषणं गौण्यो संगतः स्यात्। इत्यत आकूते। रसप्रकरणमनो॥
निष्ठतो सत्वे देहविकृतिरूपसात्विकादिभावोद्भवेन देहविकृतिरूपसात्विकादिभावानां रसप्रयोजकत्वामनु
नो विकृतिरूपत्वात्। तेनैव रसानुकूलभावत्वम्। रसानुकूलविकृतित्वस्य भावलक्षणे मनोविकृतिरसा
दावेव सौपलब्धिनिमित्तत्वे भावपदप्रयोगो मुख्यो न देहविकृतिरूपसात्विकादिभावइति दिक्। स्थायी भा

वलक्षणमाह। इतरभावस्येति· स्वास्वभावस्येत्यर्थः। आत्मभावत्वोपनायकत्वेसति। स्वात्मीयत्वेनोपनीय
मानत्वेसति। विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः। आत्मभावंनयत्यन्यान्स स्थायी लवणाकरइत्युक्तेः। य
था लवणाकरइतरस्यात्मतां नयति तथा स्थायीभावइतरभावानस्वात्मतां नयत
ति भावः। सजातीयेति। सजातीयैर्विजातीयैर्भावैरतिरस्कृतमूर्तिमानित्यर्थः। यथेइति· स्थायीभावइत्यर्थः।
तथा चस्वात्मीयत्वेन स्वान्यभावस्य स्फोरकत्वेन सजातीयविजातीयभावावच्छिन्नस्वरूप:
स्थायीभावइतिलक्षणं पर्यवसन्नम्। परैरिति· सजातीयविजातीयस्वान्यभावैरित्यर्थः। अनभिभाव्यइति·।
अभिभवितुं तिरस्कर्तुं अशक्यइत्यर्थः। यथा पानकरसे खंडरसो ऽन्याद्रिसैर्नाभिभूयते अपितु तदीयत्वे
नास्वाद्यो भवनमिति तद्वत्। यत्तु आत्मभावत्वोपनायकत्वे आत्मसमानकार्यस्यादकत्वमितिकश्चित्। त
न्न। विभावादिष्वतिप्रसक्तेः। रसोद्बोधस्वरूपतत्समानकार्यसंपादकत्वसत्वात्। इतोपि लघुलक्षणमा
ह· सकारेति· अत्रप्राधान्यं प्रधानरसाधारत्वेन तत्परिणामिजनकत्वेनवानुगम्यत्वं स्यात्। अपरैस्तु स्थायी
भावाननुभवैर्येति· कथ्यताम्। नुभावाप्रसुत्वा ऽनुभावेष्वतिप्रसक्तेः। वस्तुतस्तु प्रथमलक्षणमेवसम्यक्
व्यभिचारिणां मध्ये रतिप्रीतभावविच्छिन्नस्वरूपत्वात्। वाक्यभवत्वस्वसमसूचकः। विशेषणास्यकृत्सनार्थ। नव्य
ति· व्यभिचारः। लक्षणं यच्छेदकाभाववतिलक्षणगमनत्वमित्यर्थः। विशेषणारहितस्यैतस्यैतत्त्वात्तित्वात्

सिरिति द्रावत्‌ ॥ तस्येति ॥ व्यभिचारिणः सात्त्विकभावस्य चेत्यर्थः । स्वात्मभावस्य स्थायित्वमपि तेन स्फोरकत्वा
भावादिति भावः । ननु सजातीयविजातीयभावैरविच्छिन्नत्वेन स्थिरत्वं विशेषस्य स्थायिभावस्याशुतर
विनाशित्वेन कथं स्थायित्वमित्यत आह ॥ चरमेति ॥ तस्य स्थायिनोऽवस्था कालएव चरमसमयः । ननु तद्ध्वंसकरणः
सत्कार्यवादांगीकारात्‌ । तथा वस्तुस्वरूपवासनात्मनैतयावस्थानात्‌ तस्याभिधं सजातीयैर्विजातीयै
रतिरस्कृतमवर्तिनात्‌ । सोऽवस्थायी वर्तमानस्थायी भावइत्यनूतइत्युक्तेः । नवीनमते वासनारूपतया स्थिर
त्वं तु व्यभिचारिष्वपि प्रसक्तं । तथा च वासनारूपाणां मनीषां मुहुर्मुहुरभिव्यक्तिरेव स्थिरपदार्थः व्यभिचा
रिणां तु नैवं । तदभिव्यक्ते विद्युदुद्योतप्रायत्वात्‌ । सच स्थायी भावश्च । तत्र अष्टासु विधासु । भरतः । भ ॥५॥
रतसंमतिः । तत्र । तेषु । स्थायी भावेषु । दृष्टवस्तु । मनोनुकूलोऽर्थः । तद्विषयिणी । समीहा तद्विषयमभवति
सा कामेच्छा तज्जनिता प्रेमाख्या मनोविकृतिः परिपूर्णा उत्पद्यमानदशापन्ना । रतिः । रतिपदस्य व्य
र्थो । यथा श्रुते नायिकानायकयोरन्यतररतिरूपतया सीरतेरालंबनत्वापत्तेः । उदाहरणं प्रकटयति यथा । शाखि
किमासखीवतीमन्मथदीर्घनेत्रे नोमर्दितौ कित्कुसुमकंठहारः । स्पृष्टो न नागदलजं ऽधररक्तरागः
स्पृष्टा क्लिष्टा च पिनिति सा बदती तिवाचः । उदाहरणं । यथेति । मकुसुमांगीमितिनायिका सखी प्रति व
चनं । चक्रुरिति । प्रसव प्रेमद्रुमस्य । स्त्रीपुंसौ अंकुरः । कृषी वलः कर्षकः । तत्राजीवः कर्षकश्च कृषि
कर्मकृषीवलइत्यमरः । अत्र च क्रुः कृषीवलयोर्ऽस्ताद्रात्म्याध्यासेनताद्रूप्यरूपकं । प्रसवप्रेमद्रुमस्य

स्त्रीपुंसौ निर्गिरितौ । पी । द्रूषपाथोधरः । अस्मत्तज्जन्यः । प्रसवप्रेमद्रुमस्य नायिकानायककृता । कृत संज्ञा ।
अविश्रम्भाख्यो भंगः । परिचारिका । कर्षकसहकारिणी सेवकी । प्रसवप्रेमद्रुमस्य । स्फीतेः । समृद्धः ।
यतस्त्री प्राप्तैयत स्त्रीपुंसौ परस्परं स्थितिभेदरसं यंत्रत्‌ दोहदं । गर्भलक्षणं समजनि । समुत्पन्नजाते । स्थि
ते नन्वे प्रेमद्रुमो नु मलुंश्यकातइति भावः । अतएव दोहदो गर्भलक्षणं अभिलाषश्चैतदाग्रर्भइति हेमोऽबादः ।
स चैषः प्रेमद्रुमः तरुणार्कवत्कर्कशा रुचिर्यस्य तादृशी परस्पराभिषंगनाघभावरूपः सैन्तापः तं निश्वास
एव वातः तस्यारतिः । तद्‌ उर्वरा । तस्तं चकस्मात्‌ कथं सहिष्यते सोढुं समर्थः स्यात्‌ । द्रुमस्यो कुरितावं
स्थायां प्रसुप्तरश्मिसहितवातादेर्वराघातेसति ना शस्तर्शनादिति भावः । अत्र हे तुगर्भं विशेषणं । कोमल
इति । अंकुरितद्रुमस्य । न च सहस्रसमासपुनरात्तदोषः विशेष्यानि तान्वयबोधकत्वेन विशेषणानां पुनरा
त्तत्वादिति वाच्यं । बाकां करं भेऽगांगी भावेनाकांक्षाविरहात्‌ । अमममपिप्रायः । विशेषणस्य विशेष्य
पदावृत्तिनैयमेन तद्विशेषेणकोधविसंबुः । आकांक्षा भवेन्न पुनरंगांगी भावेनाकांक्षाविरहान्न दोषइति स
हः । प्रेमद्रुमइत्यत्र कोमल्यागुप्रसंवतिमयूरव्यंसकादित्वात्समासः । तथा च प्रेमणो द्रुमात्मना निरूपितः सर्वा
ता । घातसहनाभावरूपिं यो पर्योगित्वं परिणामालंकारः । अत्र च के वलद्रुमात्मेनात्तदुपमोऽपि सिद्धिः
किंत्वंकुरितद्रुमात्मना । तदुपपादकं चक्रोमलपदमिति तदभावे विशेषेण्यसद्गुणिता । न्वयबोधवि

संबादिति नस्सम्यासपुनरानन्तरं दोषइति परं तत्रमाधान्येन भावध्वनिरेव चमत्कृत्यतिशयाधायकइतिनालंका
रत्वमितिकविदस्ति:। अत्र धानो रसो ऽलंकार इति मेय एवं कि: रसपदव्यभावरसस्साधारणमितितु युक्तं। अत्र
भेमशास्त्रवृत्तत्वानुभावोन भगिति मतौ। लिविषय इति नस्युः मिनः स्वत्वा यता दोषइति स्पष्टं। अन्येदमाव
नलीयं। संतोपसंदेशाप्राप्तौ वृर्णनीयत्वे नवियोगापक्षानुचिन्तनं वा चिन्तनं शृंगार एवप्रतीतिपथमवत
रति॥ नच कोमलपदेन रतौ कुटिल दर्शीवम उपत इति वाच्यं। अभिलाषादनितसंतापादेरपि प्रोढीकरण
से नातिपोषकत्वात् कर्मसहिष्णुतइत्युक्तो रसं गतापत्तेः किंच रतौ कुटिलत्वमितिहस्यसत्त्वं दर्शने न सत्त्वं
यत्नेन वा स्मितादर्शनेनवा। नाद्यः चक्षुषः कुचीवक्षसादात्म्यो न च पूर्णा सक्तदर्शनसत्त्वात्। नद्वितीयः
तस्यापि पीमथ्याणो धरभेदो स्मा पूर्णतात् नांत्यः तस्यापि स्मितत्वेन पूर्णत्वात् तथा चकारण स्य पूर्ण
तया फामेस्य पूर्णतैव भवितुमुचिता नच विभावोद्य न तिथ्यक्त सभावपूर्णत्वमितिवाच्यं। सर्वे बंधिके
चक्षुः पदेनाभंवन स्पनिगादितत्वं संप्राप्त स्मिततिपदेरनुभावस्य संतापपदादित्वादभिलाषादेव्यभिचा
रिणश्चद्युमोत्सलुपयोगिनो वर्षाकालादे रुद्दीपनस्य च परिपूर्णाभिव्यक्तत्वेन तत्र रत्नाभिव्यक्तत्वमेवाप
र्णत्वमिति तु वक्तुमशक्यत्वात्। विभावादीनां योगपद्येनैवाभिव्यक्तत्वे रसापयोगितान्ततः पीसद्भा
वतिपाद्यत्वार्थत्वा। अन्यथा तेषां स्वशाब्दवाच्यता यां रसदोषत्वापत्तिर्दुर्वारा। अन्ये तु वदंति। संभो

॥६॥

असति बाधके पृथक् पदार्थत्वम् सर्वकहवत् १

गस्य विप्रलंभापूर्वकत्ववत्। संयोगशृंगारस्य पूर्वानुरागाख्य विप्रलंभशृंगारपूर्वकत्वमिति सर्वजनीनं तत्र पू
र्वानुरागे रतेः परिपूर्णानभिव्यक्तौ दिदृक्षाजनिताभिलाषादिधारावाहिको रस्या ऽधिकस्ते हस्तदीपानीत
रंदापदीप्ति रिवरतिरीपोदर्शनविनाशः स्यादिति कथं सरिष्यत इति सम्यगुक्तं। ननु रसोत्पत्तौ संभावित
वस्तुदर्शनश्रवणस्मरणानिजन्यत्वादीति कथं तत्सत्त्वे तस्याः पूर्णानभिव्यक्तिरिति चेन्न। तस्याः पूर्णाभिव्यक्ति
प्रतिबंधकत्वेन किं निमित्तमकमिति चेत्तकारणसत्त्वमेवेत्सवेहि। नचैतादृशादुरदृष्टसद्भावे विभावाद्यभिव्य
क्तावपि कथं रसस्य सास्वादइति वाच्यं। पूर्णानुसंघटनां कुर्वतः स्मरस्येवदुरदृष्टनाशकत्वात्। अत एवागे
गंतव्यमेवमेवदिष्यतिस्मरतो रेकत्रप्रमोदस्फुरते वाधिकप्रमत्ताभिव्यक्तिरेव वा परिपक्वैरिभावादसा
भासइति सं पूर्णरतिभावएवशृंगार इतिसंप्रदायविदः। यद्यपीष्टवस्तुदर्शनश्रवणस्मरणजनितपर
स्परं मिलिताः कौतुकलोत्कण्ठिता ताप्तस्त्वां विलचित्तभूम्यो ज्वालातारतम्येन प्रेम्णा वर्धिता रम्यदर्शन
न कथं तत्सहलोक्तिः संगम्यतथापीथनेकज्वलनज्वालाजिनहितो वीरजो रुद्धो पतात्त्वपिकातेः
कुतर इवालंबाऽस्तरनवज्ञातप्रेम्णोः कुरसैतापास्त्वनोक्तिः संगम्यते तदिति विमर्शपर्यायः ॥१॥ अ
पूर्णताव्यंकुरितपदेन। हासाश्चर्यहरणगभार। कुतरस्सेति। कौतुकेसर्पः। तेन कुतीय कूचनचेष्टयोर्बसा
दर्शीवेक्षकरूपतत्वं तस्तज्जनितो मनो विकारः परिमितः कुरिता रसः। अत्राप्यंकुरितत्वं वागंगा

दिविकारदर्शनादिः कुतितामनोविकारस्यविकासावस्था तेनतत्स्यरसस्याभासापत्तिः। संप्रदायतीति मनुसत्स्येवं
वस्तुतस्तु विभावाद्यभिमुखत्तत्त्वसोत्पत्तिः कुतएववलत्कुतस्य स्थायी अन्यथा दध्यादि विविक्त दुग्धादि दर्शनत्वं
गमादि विविक्तरसास्वादः स्यात् ननु स्यादेवोपदर्शितो दासत्वं प्रतिचेलशैला राघवनिश्चलितो दृश स्मरत्वा
कुलितहैतानुभवितं प्रतिनस्यादितिकेः समर्थो वक्तुं भयात्। विशेषणपदकृतस्मारः। वचनभेदवेषभेदकृतानि
तत्रवचनभेदोऽनेकविधः अभयजनकस्तु धृष्टालक श्चैवतोहाविस्मकारः वर्णं लक्ष्मीश्चैवत्वा प्रोजनावधाप्तम
नोदागच्छत्वमाइष्ट इत्यादाकारमात्रवार्धकोधजनकश्च तैचेत्तीचेष्टाद्याकारो वचनभेदस्तज्जनितभयाख्ये
कोधाख्येच मनोविकारेवचनभेदकृतत्वेसत्यपि तद्वचनभेदस्य कौतुककृतत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः। तत्रोक्तिव
चनभेदइत्यर्थः। तत्पदस्यहेतुतोऽव्यवहितपरामर्शकत्वे व्यवहितपरामर्शकत्वमप्युपपद्यतइतिभावः। मद्य। त
न्मध्ये ओधेवा कुतस्कृतत्वाभावात्। तत्र्ययुक्तं वचनवेषवैसादृश्यकृतत्वाभावात् तथा चविशेषणमात्रम
तो यदिविशिष्टाभावस्तेऽव्यवहितपरामर्शकत्वं तत्पदस्यानुपपन्नमितिभावः। यथा। उदाहरति। तातचरणा
नामिति। गणपसामपित्वचरणे हृदाहृतमित्यर्थः। सुविभक्ता वानुशासनिकस्य हृदायदर्शनात्। यथानु
तेतातचरणा एवौहासोदम्पत्यस्सुरिसाधम्यः आगच्छन्निति। राज्ञानसतिकश्वरणो वचनमिदं। आगच्छ
त। आगमनं कुर्वत। नगरस्य उपकण्ठः सामीप्यं तत्रमिलितैर्बालकैरावेष्टितः संवेष्टितः। शृङ्गेति। अवरोधस्था
नेतःपुरे। परिचारिकाभिः सेवकाभिरचिरंशाधा सोऽब्धात्। सोऽस्मरं सविलासंवाऽभावेदितः। प्रदर्शितः।

साकूतं सा भिप्रायं सकुतूहलं सकौतुकं। साऽसो समितियावत् रम्यवस्तुसमालोके लोसनास्या कुतूहल
मित्युक्तेः एवंयथातथा वालवेषधृतां वेद्युरोग्गेऽनी देवयति सतिवामनमानं दृष्ट्वेति एतेप्रतिसेरयति
सतिकिंचिदस्यं। इदंविलंरम्यीकृतं यस्मितं तस्मसंवोयस्मिन्नवामनो वो मुखाप्राप्याऽत रचतु।
सर्वेश्वरायमप्यमन्तो दासम्। तं चितादृष्ट्वा इतिस्मितमितिकिं। नारिमः। अन्तवचनवेषवैसादृश्यप्रति
पत्तिकुतूहलकृतत्वप्रकारकं ज्ञानमेवरहस्यमयोऽकं। अतएव तथावेषं वामनं दृष्ट्वा पौराङ्गनाना
रसौकृवः शुकस्तुपरमेश्वराणां वसे आश्चर्यनामेव तथावेषः कृतइति कुतूहलकृतत्वज्ञानाभावान्नर
सोद्भवः प्रस्तुतः। वात्तुहातनेर्भयमेवाऽऽनि। ननु वामननिष्ठस्य स्मितस्य वस्यैवोदाहरणत्वमवीवदत। त
थाचपौरवाङ्गनानिष्ठहास्यः कथमुदाहरणत्वसंघटनामिमातवेषवैसादृश्यैव वामननिष्ठे पौरवाङ्गनानिष्ठहासस्य मयोऽकं। ननुतन्निष्ठमेवतन्निष्ठहास्यमयोऽकं। अकृतेतस्याधिकरणस्यापि कार्यऽनकत्वा
तनिमित्तिकृतनिष्पत्यर्थं तत्वादितिचेत्। मैवं। वामननिष्ठस्यस्मितस्य वस्यापि स्मितस्य वपदप्रतिपाद्यत्वे
नशाकत्वास्यतादोषसमुत्कर्षात्। तथाचाभिव्यक्तोऽयः पौरवाङ्गनानिष्ठस्मितस्य वःस एव भीभी
वः। वामननिष्ठस्तु वेषवैसादृश्यकृतिनिष्ठः एव तिप्रतिभाति। नचपौरवाङ्गनानिष्ठः स्मितस्य वएवा
भिव्यक्तः कथं नपूर्वस्मितमिति वाच्यं। अभिव्यक्तस्य स्ववमनाभिव्यक्ताशङ्कापरस्य प्रकरणात्। अ
नाभिव्यक्तस्तु वामननिष्ठः स्मितस्य वएव अतएव प्रतिपद्युक्तमिसन्त्र मरुत्सम्मानमेव दुर्वहं

न्यभिव्यज्यते॰ निमित्तिकृतनियमभंगी। क्वचित्तु परनिष्ठवैधर्म्यादिवैलक्षण्यादेः स्वरूपतो हासे कारणत्वाभावे
नकार्यकारणभावो न चैवं दोषप्रसक्तिरिति किंतु तद्दर्शनेन स्मृते लुतया ज्ञानरूपव्यापारसंबंधेन तस्यो
रेकदेशवृत्तित्वमिति ध्येयम्॥ यद्वा स्ववैषम्यवैलक्षण्यविशेषकनेन वामनेन निष्ठः स्मितस्य वाभि
व्यक्तत्वेन तस्यो विकासस्य एव हासः स च रसस्थायी भावः। तदीयस्वरूपनिष्ठपरनिष्ठत्वेन भेदस्य वस्तुत्वात्
न्नत्रैतस्य बंधस्यम। यद्यपि बालिविंबधवंदस्फुर्तकान्तदर्पनालंबनो बाल्यस्थविहनोद्दीपित॰ किंचिद्द्यं
चितस्मितवानुभावितो हासोऽभिव्यज्यते तथापि नाशोवामनालंबन्यायो कविरलोसुखीभवतु तिनरासेनस्या ॥२८॥
यीभावध्वनिव्यपदेशहेतुरिदमुदाहरणं संघटना दुर्घटितत्वरोप्रतिभाति। प्राधान्ये नाभिव्यक्तस्यैव भावध्व
निव्यपदेशो न्यथा तु स्वैकावृत्तितसाहि समर्थ्या स्तु। तथा चोदाहरणं यथा॥ सर्वे सदसि सर्वतः श्रुतव
तिप्रवीणो ऊर्जेपुराणमधिनिसत्तेऽजगद्वा च कूबिष्याखिलम्॥ तदैव ऊर्ध्वोमुखे तनिऊर्ध्वमुखः सम्मुखऊर्ध्वेव
का रवकितं किमिसरल निद्रिताम्बोधयन्॥ अत्र ऊरत्नऊना संबनो गुददरवकरणो दृष्पितो निद्रित
प्रबोधकरणानुभावितोऽहहेलंकुरितदशायन्तोहासोऽभिव्यज्यते। तत्पूर्णाभिव्यक्तोऽङ्गाद्विपुष्पकाचा
रुत्वमिथ्या तस्यैवएऊऽनितनिर्वेदस्य प्रतिबंधकस्याऽगरुकत्वादित्याप्तौ तावत्॥२॥ अवेति॰ अ
त्राप्यंकुरितत्वमेवापूर्णत्वमिति भावः। शोकस्य स्थायित्वं न रसयति॰ इष्टेति॰ काम्येस्थैः। विश्लेषोवियोगः
तज्जनितोंतत्कार्यो रसेनाऽलिंगितः भतिविमुक्तः। मनोविकारः। शोकस्थायी स्यात्कारमनोवृत्तिविशे

षः शोकः स्थायीभावः। तस्य। विप्रलंभश्रृंगारस्य। रसालिंगितत्वात्॥ रसासंश्लिष्टत्वात्। ननु प्रीति
विनाशितोऽपि दुर्भेणावूसाशंक्याह॥ नचेति॰ तथा च करुणस्थायीभावे रसनालिंगितत्वासिद्धमिति
भावः। रतेः प्रीतिविरहेणरवादितिनिराकरोति। इष्टेति॰ इष्टा। विषयेस्थैः। तद्विप्रयोगेस्समीहापम
भवत्विसाकारेष्या। तज्जनितचित्तवृत्तेः रतेः रतित्वेन करुणाप्रसात्। करुणरसे इष्टस्याभावेन तद्वि
षयकसमीहासंभवात्। तदेवदृष्टांतेन दर्शयति। कुमारसंभवइति। तन्नामककाव्यस्थैः रसाः कामा
स्त्रियः प्रलापे करुणएवरसइत्यन्वयः। एवकारेण विप्रलंभश्रृंगारस्य व्यवच्छेदः। एवं कादंबर्यां चं
महाश्वेतायाः प्रलापे रघुकाव्ये ऽजस्य प्रलापे करुणएवरसइति बोध्यं। तत्रतत्र। कुमारसंभवादिस्थ
ले॰ बाधनिश्चयात्। इष्टसमीहाप्रभावनिश्चयात्। तदेवाह॥ इष्टवस्तुसमीहायाः अभावादि
ति॰ यद्वा। रतिस्थायीभावस्याभावनिश्चयात्। कुतइत्यतआह। इष्टेति॰ समीहितवस्तुविषयाभि
लाषस्येत्यर्थः। अत्र च मते। आलंबननाशे सत्यपि उज्जीवितादेवताप्रसादादिना पुनरुज्जीवन
शांते तत्र श्रृंगार एव विप्रलंभः। यद्वा तत्रतत्र निरुक्तस्थले बाधनिश्चयात् श्रृंगाररसाभावनिश्च
याह॥ कुतइत्यतआह॥ इष्टेति॰ तथा चेष्टसमीहास्वरूपरतिस्थायीभावस्याभावादित्यर्थः। य
द्वा। तत्रतत्र निरुक्तस्थले बाधनिश्चयात्। तमेवाह। इष्टेति॰ तथा चेष्टसमीहाभावनिश्चय एव
बाधनिश्चय इति भावः। बाधसंदेहस्य। इष्टसमीहाभावसंदेहस्य। [illegible] संदेहपर्यवसिततया॥

दृष्टसमीहासंदेहपर्यवसिततया। दृष्टसमीहासंदेहपर्यवसानं नास्त्यपर्यवसानतया। समीहाया दृष्टमात्रीकृ
या अप्रतिबंधकत्वात् विप्रलंभशृंगारे तदभावप्रतिबंधकतायामपि तस्य अप्रतिबंधकत्वादि
त्याशयः। दृष्टसत्त्वस्यैव दृष्टमात्री समीहोत्कटत्वेन तदभावेनैव तत्राभावो वक्तव्यः। अथवा। रतिरूपस्थायि
भावे वृत्तागते दृष्टसत्त्वाभावप्रतिबंधक इति स एवात्र बाधपदवाच्यः तस्येदं दृष्टसत्त्वसंदेहप
र्यवसन्नो न बाधकः। तथा च तत्समीहा न प्रतिबंधिके [illegible] समीहाया अप्रतिबंधकत्वादिति। दृष्ट
समीहाया अप्रतिबंधकत्वादिति पाठे तु बाधसंदेहस्य दृष्टसमीहाभावसंदेहस्य दृष्टसमीहासंदेहप
र्यवसन्नतया दृष्टसमीहाया अप्रतिबंधकत्वात् दृष्टसमीहासत्त्वे बाधकाभावादिति भावः। फलित
माह। तथा चेति। दृष्टसमीहाया अप्रतिबंधकत्वेन सर्वैः। स्तनौ। युवतिश्च युवा च सैकाश्च इति नापि
को नाम कयोः। एकस्मिन्। अन्यतरस्मिन्। मृते। मृतस्य निःश्रेयस दशायां। मध्ये श्रुते मृते जीवत्यस्मिन्
दशायामीनशोके सतीति भावः। अधापत्त तुल्यत्वेन करुण एव रसः। न विप्रलंभः। जीवतोः। प्राणधा
रणं कुर्वतोः। विश्लिष्टयोः। वियुक्तयोः तर्हि को नाम कयो रन्यतरकृततुल्यत्वेन शृंगारः विप्रलंभ
शृंगारो रसः। तथा च तयो रसयोः परस्परस्य समीहा स त्वसत्त्वे न निर्णीतः। किं तु। जीवनाजीवनसं
त एव अन्यतरजीवनस्य करुणरसनियामकत्वादेव रसरत्नप्रदीपिकायामीन्नाम कातर्ये करु

॥२६॥

ण रसो हारह्यो दृष्टव्यमिति विशेषः। अयीति को मृता मे अगो जीवितनाथप्राणनाथ त्वं जीवसीति अभि
धाय उक्ता। रक्षिततया मूर्छया पतनानन्तरमुत्थिततया। दृष्टस्य मूर्छाकाश्च संयोगानुकूलकृतचेष्टया। तया
रत्याः पुनर्वारं वारं स्थितौ भस्मनः। पुरुषाकृति पुरुषाकारं हरकोपानलभस्म हरक्रोधाग्निदग्धमन्म
थदेहभस्म अंके धत्ते न तु किंचिद् जीवन्वपुर्देहं दृष्टं अत्र वक्रुपेरसमापारोऽस्ती। ननु विप्रलंभश्चे
त्पूर्वानुरागमानप्रवासकरुणभेदात् तथा च करुणत्वेन कस्ते न जीवतो रपि विप्रलंभस्य करुणरस
सनिति विशंकते। नन्विति। जीवतो स्तयो र्विप्रलंभे करुणरसस्यांगतया करुणत्वकत्वव्यपदेशेऽपि वि
प्रलंभस्य मुख्यत्वात् करुणविप्रलंभव्यपदेश इति समाधत्ते। स स्यादिति। तत्र। विप्रलंभशृंगारे। भाम
[illegible] न त्याग। रतिनिष्ठोत्कर्षप्रयोजकत्वमेवांगत्वं। तथा च करुणरस एव विप्रलंभे वियोगकालावधि
नो रतिं पुष्णातीति भावः। तदुदाहरणमाह यथेति। सखी सखीं प्रति वदति। विरहस्य प्रज्वरः तेन मां मूर्छा ल
भापतितामम्। नयनेन नेत्र रुमेन वक्त्रो अश्रुजलेन करणेन। सिच्यमानानीत्यादीनि। निश्वसंती
निश्वासवती। रतिकामस्त्रियमप्येवमवस्थाः [illegible] शिवस्य करुणाया कुहल [illegible] बाधके इति संबंधः।
धृ[illegible] सिलेति। अनुभावरूपस्फुरणप्रतीतौ मनोनवालस्यया। कथं चित् प्रतिपाद्य [illegible] प्रतीतेरस्य
सिमिति भावः। नच करुणो विशेष्य वाच्या दोषापत्तिः अग्रेतना [illegible] तत्कलाबीजस्य विरहस्य
अनंत्रास्वादस्य सहृदयानुभवसिद्धत्वात्। करुणत्वरसत्वसंभवादिति हृदयं। अत्रापि हराक्षं वन्नामी

कविरतो ऽरुणस्य गुणीभावेन भावध्वनिः सव्यपदेशः स्वव्यञ्जकतया पि कश्चिद्यो धातव्यापिनस्य पूर्णनि
मासकारिपमानत्वरूपस्य स्थायी भाव प्रयोजकतया । तत्परिणामेते षां न कश्चिद्यो धावकाशः कृतिदिशु ॥
क्रोधस्थायी भावं लक्षयति - अपवहेति - अपदानने सर्पः ॥ आदिना निंद्यरूपादि परिग्रहः । तल्लेख
तज्जन्यः ॥ प्रमोदयति कृत्य ॥ ऐर्ष्याकारचित्तवृत्तिविघटकः परिमितो ऽ कुटिलावस्थापन्नो मनोवृ
त्तिविशेषः क्रोधः क्रोधेपदवाच्यः ॥ क्रुध्यामी साकारकप्रतीतिसिद्धक्रोधस्वरूपावच्छेदोपाधि ॥१०॥
मान्या । प्रमोदेति - दशमुखो रावणः । तस्य दुर्वचनैः परुषवाक्यैः लेनायमानितस्य अवज्ञाविष
यी कृतस्य रामस्य भगवतो वीरस्य । रस्यते ऽस्मिन्निति श्रुत्या तदुक्तस्थायी । भावेनातिव्याप्तिः ।
तस्य रूपान्तरे । नश्च रूपे गमने । तस्माद्यवज्ञादिजन्येष्वपि प्रमोदप्रतिकूलत्वात् । कथं चित्र
तैतदिति चेत् । प्राकृतविषयकावज्ञाभावात्तत्र क्रोधप्रमोदकत्वेपि अपशोकलघुरूपत्वात् तमस्य
प्रमोदप्रसूतु कृत्स्नमेव लिखितं विषयं तो तवेन परंत्वमर्षो व्यभिचारी भावे ऽतिव्याप्तिर्गौणो
गुरोरपि दुर्निवार्यौ तस्माप्यवज्ञादिकृतमनोविकृतिरूपत्वात् । न च प्रमोदप्रतिकूलरोषे नानापरा
धजन्यत्वात् । नैतत् रागशिरः कंपभ्रूभंगा तर्जनादिजनकत्वाद्य । नहि प्रमोदप्रतिकूलेस्तर्जनेत्रारुणा
दिकं भवति । न च पराहंकारप्रशमनो कूरस्पर्शो हारूपत्वेन क्रोधादमर्षस्य भेदसिद्धेः कावज्ञादि

कृते साधितस्य हरणात् तिव्याप्तिरिति वाच्यं । तस्य अवज्ञादिकृतत्वात् । नहि तत्परपराधाभावेन तदहंकार
प्रशान्ते ऽस्तु यस्मात्सामर्थ्यतीति प्राचः ॥ अर्थं वक्तु ॥ गुरुबंधुवधादि परमापराधजन्य प्रज्वलितचित्त
वृत्तिविशेषः क्रोधः । अयं च परविनाशादिहेतुः ॥ लघ्वपराधजन्यानुपरुषवचनासंभाषणादिहेतुस्त्वमर्षो
व्यभिचारीति विवेकः । इति - प्रथमं सुराहवे । वाक्यं । युक्तिः । नाथारमेति । अद्य दिनं आरभ्य गृहे खातावत्पर्यंकानु
कासतामां । विन्यस्तं पत्ते रक्तो युद्धे मेनताद्दशः सन्नाहं किंचित्स्वं पारस्य माभि श्वेतरक्तको निमतो भो चलमुगे ने अमुगेन
नकतो ऽरिः न कुर्यो । तावत्क्षिं भावस्यर्थं तन्निमेषो दृश्यातनिमेषो दृश्यपरिमितं कालं व्याप्य सायकस्य कोटि अग्रं तेन पा
टिला ये रिपुस्त्रापास मोस्य अस्फूर्जि स्फुटि पतिनुकुदानि तेभ्यः सद्यस्तस्या निमस्त्री नास्या नि तेभ्यः पतंति या नि
परागपटलानि तैर्मेदिनी अनिमिलामापि लासोऽगंधं नयानिता तावज्जो च नमुगे रक्तसंगते फलेष्प कृतस्मामे इति भावः ॥
अपूर्णता । क्रोधस्यां कुटिलावस्था । तेनमे तयोरर्थिकि नाने दृष्ट्वा क्रोधो भिव्यञ्जतवुति तस्थायी भावस्य ध्वन्यवाच्यता
दोषः । परस्तुरागमवाकीर्तकं वतिशायते । अत्र नाधमस्य नामो दितेति न भूह्मे क्रोधातिशयो मृकुके । पूर्वं मधुके
टभवधेन मद वसस्पि भूमिर्मा वसुगंधैर्नु भाविता तावत्स्वादातिशय वतीनेति सुगे भाति तात्पर्ये तास्वाद यम
कारातिशया पि व्यक्तारो ऽरुमानिर्यक्तिरवक्तुमर्हा नेषतु क्रोधस्य तथाच स्थायी भावो दाहरणेन सघटते ।

अप्रवदंति। इत्यौत्सुक्यानंतरं नेत्ररक्ती। कुर्वाणंच ज्ञाममानं पूर्णं क्रोधापि व्यंजकं तमो। तदुक्तम्यमानस्य वर्णने
नष्टतत्क्रोधापि व्यक्तिर्नेत्रौ इत्यस्मिन् वृत्तिः। नचमया वर्णितुं शक्यते पतिं तु कुरुष्व स वे धन्यत्वं प्रसन्नं करु
ष्वं इदं नेदिनी। मामोदितो नावरक्त मानसा चनेन करोमी। तिवा कथमपि मया लोचनेन दुःशासनस्य रुधिरं न
पिबाम्युरस्तलं इत्यादि वक्त्रो धाति शम एव अभिव्यक्ती। भविवुमर्शः। मतिश्च मतं च पूर्णं शमे वेनिकयम्पं कुरित
वै क्रोधानिष्टुप्रती। तिपथमारो हृमी हेतं तिवाची। अपूर्णं व शीकक स्यकिं चित्वा रक्षपदस्य मत्वा तेन न ॥११॥
न करोमी। तिरुदत्तु कृजम सा। भावप्रतिमोगितमा तदन्वयम एव क्रोधा। तिशमयोऽक: यथा कृतेपि क्रोधे के
नचित् तदेव दत्तेन दुर्व्यमृत माव घट्टदत्तेरहन्ति का शमा। निर्वारि तावन्न तथा क्रोधानत्रिमत एव तिवा कैक्रोधा
तिशमे पर्म वसन्ति तत्पाति वाच्यं। अनयवबोधात्। यथा प्रसूदत्तकर्मकगहोपादानकतिष्क्रशिना। भावोऽस्मा
धत्ता वदस्यक्रोधा एव पदमति प्याघ्रो। इष्टा तवासे मतो। यतेतस्मारिपुरितिप तिनो। धिसवुपन्नो। सती कुसुम
मकरंदकरणकमेदिनी। कर्म कसौ गंध्यकरणं। भावो यासका वचना तं कनिष्ठ। अक्रोध एव वध्यऊनयप्रतीय
मानुतिसरसः। यथा। दुर्योधनस्य घुघास्याणे सखिशा मता बंडकस्यकाको रेवसत्यात्। वीररसस्थायी। भाव
नस्य यति शौर्यमिति। शत्रुतेसर्थः। दानं। स्वसत्तापरित्यागपूर्वकपरसत्तो त्पादकं इदं तत्रम्ये नममेसाकाम
नस्याग विशेषः। दुःखितेषु भत्ते घनकंपा दस्या साच दुःखितं दृष्ट्वा दुःखदूरीकरणे समीहा एतदन्यत

रकृतः परिमितो। परिपूर्णो मनो विकारः। मनोवृत्तिविशेषकृत्साहः। युद्धवीरोत्साहो दारुणो। यथेति।
सेना। वामं। संघट्ट यत्न। मारुतो घटा प्रिवसं मे स यत्न। चमति रिक्त विषय मतो। सविषमी। काममित्यसे
सति परासादिनि हुच मन्। विषय मतो। तिविषयी। कार्य मन्त्र वा। घृतिं द्विगुणमन्न। कांतिं द्विगुणी वर्द्धय
न। चापं। धनुः। चमत्कारमन। उपमा संयोगकर्णो तमा कर्षयन। उगग्रहि उावणः। विश्वविहला वकोस
क्राः। मममनेनस्य। निमुख्वः संप्रेरवो। भविष्यातिसर्वं बारपैसाव धारोगपिति। मा मामनविष्णुसेव। इतिसु
हो। त्सा। हेमस्यो विचारः। मनो घटं गो। मकः। तेन स ऊत्त दयः। मग्नहृदयः। बाह्यानुसंधानरहितः। रद्युणाप
शिरं वा रो वा णा सने चापे स्यत्तवा न संयोजित वान्। वस्त्रो। त्साहोत्ऊ इव तत्त्व भावो न अटिप्रतीति
विषय इति नस्व शब्दवाच्यतो। त्साहस्थायी। भावस्य दोषद्धलिअरन्तराः। नवीनास्तु व्यंजना अन्यमतौ। तिवि
पमतेवस्थायी। भावानां पूर्णतात्ते वरसनया परिणतिरि त्याहुः। तथा च नव्यमते शांति व्यक्ति उत्साह: शा कर्म
सौ। तिविषयत्वम बौ कुरितेच यिस्य वधेयं। दानवीरोत्साहो दारुणो। यथेति। आदर्शो य। मुखव
नोकनेवकं दर्पणा यं। दर्पणो भावा मिति वा। प्रदोषादर्शो य। दर्पणो। हस्त मुखवारुणो कनाय। इदं। प
रिष्ट्रपमानं। पाशोकमंडलं। चंद्र स्प्रारं। जिह्वे। याचकाय। दानपात्रे चतुर्थी। आदर्शायेति तु

ताद्दर्थ्ये। सोऽदत्तवान्। न ददाति· तस्मैव। दर्शाय। तात्येनौ ह्रस्वमुत्तार्दृष्टि तुमिति तादर्थ्ये चतुर्थी। दृष्टमात्यं
फलकावसं। मावकाम। न ददाति। तस्मैव· दोषाय। दोषार्थं। धुनति। दिनमणिं। मायकाय न ददाति· तस्मैव
तिकमपि सत्वमाह। महीमिति। यस्मैव मणिं दत्तवान् तस्मैव स्मर्यः। कस्मै न दत्तवानित्यत आह। दितैति। प
तुमिच्छेत्सर्वः। तस्याप्यद्भवितो मः पद्मश्रवा वस्पृश्य पत्रिणीतो मः। प्रमोदः आनंदकारित्वत्वं विशेषः॥
तेन मनस्तस्तिली स्या नंदो बुधरत्नेन व्याकीर्णं व्याहृत पमोऽगधी कृतेनैको बुद्धयस्मिन्निति हेतुविशेषणं। ता ॥१२॥
दृशो अभ्युत्तं दत्तस्तद्रविश्वैर्वी उत्कंठस्य भवितिच्छायशः दानयोग्यतानाधि नातेन नदृष्टवानिधिंचलीति
पर्थं चिदिदिति भावः। अत्र यद्यपि भार्गवः चंद्रमुत्कंठस्य प्रभृतिविषयक दर्शनाभावा वृथाकद्दिश्लेषडिके अनितप
श्लेषाबस्थमापरिणिता नंदोबुधरव्यासनेत्रकमलयुगलसाक्षात् मन्येवं तं तैवामिति व्यतिरेकः तुमाना
धंकारः भार्यः मतीमते तथापि दानवीरोत्साहभाव ध्वनिरेवचमत्कृतिविश्रांतहेतुरिति स एव प्राकृतिक
बोधविषय एवमतीमती। अत एव मदिदृष्टं स्यार्थे इत्येवमस्यादितिलक्षणोपेतत्वाद्भावीयो ध्व
न्यत इति सात्त्विका। वस्तुतस्तु प्रमोद पदनवोत्साहं वीज्जर्क· ननु प्रमोद इति चेद्वाच्यविवक्षित पथ पर्याय
तदा ताद्वधिके हिरतुक् सहित असत्यं प्राहतं आनंदमरणेति दानप्रसाराणं पटलेवा वस्थायी त
दपिध्यकेरेवासंभवात् नहि पद्ध्यवमानं पश्यतो धाराप्रात्यायां कि मयंपनमसुमो वोध्यनुत्तो वोतिफल।

स्यादं हि तृकृ मतो। तिर्भवितुमर्हतौ। तिश्वेत्स। प्रमोदस्यहि पद्यवाचस्यं ऽकुरे त्वन्यत्रे तरभाविनी परस्परविस
सरणविषमता भाषिनी। तत्राह कुतो। त्वादवतो पनसामत्रा। दिग्भलीति ऽनन चतुराइव चतुराणी चित्तेसमुदं बलित
याचत्नदवसपरत्वम प्रमोदः अनधिधी। नस्वेन तद्वद्वैध्यापोती सुमन्नो प्युत्साहः। सदृद्य चित्ते अस्पदवाभि
धपल्लवि हृतो चत्ते आम्नसंयानुभावा घनाधिगिलत्वानिति रसिकानामानुभाविकः पंथाः। वस्तुतस्तु
नैद मुदाहरणी। यंकिंतु। शंकाः वाकेशचेतसा। निउत्सुलपमाणस्यारस्य पद्यमासतत्वे सति धेनुरा। तुम
तुलं बर्दमाया स्यातिः। कर्णात्रेश्रणु तन्नादेयमिति तत्ताथं इति ओदितंश्रुतो गगनकुटिः करार
प्रसित्वे पापनमुखे एवंवेभो। इत्युदाहरणीयं। निवारितो पिकर्णो नत्तम्यापतो। सुगतपोकुटिकाः हंकारामि
धस्या कदाहृत्वलितनिति दृष्टे नत्वेकमा विशेषणेन दानोत्साहोऽभिव्यज्यत इति पर्य तु केवाजउक्ता
रइसनुभवादिसामग्री। तहि स्वेनाप्रकुलं एवं रसत्व इति दिक्। दमावीरोत्साहो दाहरणं संगृह्णाति। दयेति·
सत्वाः सर्वे। प्रतिवचनं। दुःखतारद्दुः खेनापि तरित्वं मशक्यः। संसारपयोधिः भार्तता नमता लक
मर्ध च उत्सधिः तस्य पारप्रकाशकाप्ता अपि साधनं किमि साक्षो चमत्तो कथं संसार कुलधि पारं प्रा प्सा
मी। सा कारणविचारवता उत्तानो सौ बुधसामान्ये पद्यौ। अत एव महाभाष्ये तुक एकशाते पद्मपुष्पौ
तेच स्वत्वा। मिभावादमपुरतो। तथा चैतादृशविचारवत्तनसंबोधीकैरभाराते: कृपास्पदमसि को ॥१२॥

स्तुनसकैतवेन विघेण। कृपांकुर इत्युत्तरोत्तरं कृपाकन्देण परिणममानः। समुत्थितः। सम्यक्प्रकाशत इत्यर्थ
थः। नन्वविरहज्वरमूर्छया पतंतीं नयनाश्रुणि मुञ्चमानां मालतीमवलोक्य शोकः कुत्र लीनः करुणारसं
सारता पतमालतन्याशोधुनप्राणिनो वीररसे रकुटिल कृपेस विशेष। यद्वा कारुण्यमाली यती कथमुत्सारु
मती लिपश्यमारोढुमीष्टे न हि करुणाकृपयोरपि कश्चन भेदः। अपि विशेष इति चेद्विचयिष्यते चेद
गुणविष्टात्। भयं त्रैविध्यमिति। अपराधेति। श्रवणदर्शनतिशेषः। तथा चापराधदुर्निलचेष्टितविकृतरवश्र
वणविकृतसत्वादिदर्शनजनितो कुटिलावस्थापनो भयमित्यर्थः। अपराधस्तु चौर्यादि। तदुदाहरणं॥ ॥२३॥
यथेति। नाहं गरुडः तत्स्रहजनितं मंदमंदमारुतसेवितं यदुनंदनो पुरोऽगे वीस्यवी स्पेतिवी। प्रस्या
वीरणातिशयो घोसते। अतिशये महदूत्सर्थः। तत्रस्तस्मिन्नस्कुरे। कालियः भीतभीत इव अतिश
येन भीत इव भयमानिश्चयमाभासमानो ननु भीतः मंदमंद अपसर्तुं अपसरणं कर्तुं उद्यतो जातः। अत्रा
पि मंदमंदेति वीप्सयापसरणे मंदतातिशयो बोध्यते। इवोपमा साल। इवपदोपादानात्। अपस्तौ ना
भयस्य कुटिलता। यद्यपि गरुडदर्शनानंतरं पुणं भी सुपना सोन तत्तैव क्षपत्यापि गरुतलतो भाव
लैव श्रवणेन स्मारक वस्यसंदिह्यमानतया स्मृत्तं भीतेरस्य तामिति ध्येयं। अत्रामंदमेदापसरणे
नैव भयमभिव्यक्तवभीत भीतइति रज्जुकारणभ्रमान्निति तिनस्यायी। नावस्य शब्दवाच्यता दोष इति

रमणीयंभ्रति भाति। जुगुप्सां लक्षयति। अहृद्यमिति। हृदयाल्हादमानर्हमित्यर्थः। तस्य दर्शनश्रवणा
दि तज्जनितः परिपुष्टः कुत्सितात्मनो विकृतिः वृत्तिरूपा मनसः परिणतिर्जुगुप्सा तस्य स्वाभ्यां उदाहरणं।
यथेति। शार्दूलशावकः सिंहशावकः तेन यद्भक्षितं मन नंयथा स्या तथा पाटयमानो मार्गमाणः
सारंगा मृगा येन तादृशः श्रृंगवति शिखरवति महति पर्वते रामचंद्रः वासं चकार कृतवान् जुगुप्सांत
येति क्रियाविशेषणं तेन तस्य साधिकमित्यर्थः। तथा च यस्य सर्वप्रकारकरणकालाभावे पि न स्तुतिः। न कस्मार
नादयो। भयमनर्थो सूचकस्तु वेति निदर्शनेन नाह। दुःखेत्यादि। प्रतिकूलवेदनीयमित्यर्थः। दुःखिता नो
पुंसामिति शेषः। दुःखेषु दुःखमतिरेक प्रतिकूलवेदनो मत्त कुठरेव। नाभवति। किं तु यथाकथं
चित्कालपरूपमात्रमिति भावः। अत्र मार्यमाणसारंगदर्शनाज्जुगुप्सा। अभिव्यक्ता तस्य देनानुकरण
विषयीक्रियते इति नशब्दवाच्यतादोषः। नचानजुगुप्सायाः किंविषया न धातिविषयीक्रियते किं तु रामे
विषय एव कविरलोमुणी एकतेति वाच्यं। जुगुप्साविषयी भूता यां जुगुप्सायामनेव चमत्कृति विभ्रमोवि
ति इदं । णीः पंथाः सर्वं तु पदार्थाः। अपर्णा च विकटमां गुणी भूतरसोपनीष्टे। स्वाधान न यं युक्तस्या
पदार्थं प्रतीतिरेव पूर्णप्रतीतिरिति काव्यमिवितं निर्दुष्टः पंथाः। न च तत्र मान नवयार सम्भत पदे सत
नापर्णत्वे इति नैव स्मकुंला विरुद्धमेतेति वाच्यं। मा द्यमानसारंगा दिरूप विभावादि पर्णसामग्र्यादु

गुणानाः प्रपूर्णाभिव्यक्तौ रसत्वापत्तिर्भियाः समविषयककविनिगुणीभूततु गुणानां स्वयमेव भावत्वेन
संकेतविषयत्वमोकृष्याप्रपूर्णतया बोधितत्वात्तथा चवैपंडानिकबोधस्य साधारनेनद्गुणानामभिव्य
क्तिरेवगजेमकर्तुरभिमेतेतिमुक्तमुत्स्यामः। अपूर्णता। अंकुरितता। चमत्कारः कौतुकविषयीभूत
तं वस्तु तद्विषयकदर्शनस्पर्शनस्मरणजनितो ऽपरिपूर्णो मनो ऽविकारो विस्मयः। उदाहरणे। यथेति
दुर्योधनयाकं कृतवर्मा एतत्प्रति। युध्यतं। मुहुः कुर्वतं अर्जुनं वीक्ष्य देवाः केवलं विस्मिता अपि तु सर्वे विस्म ॥१५॥
यमापुः। गोविंदस्तु। बहु न मेने न तथा विस्मितो ऽभूत् किंचिद्विस्मितः। यद्दिसर्वेः। यतोऽतएव क
र्णस्य पराक्रमो यैनेसदृति। अतएवात्र बहु न मेने इति पदैर्विस्मयस्यांकुरितावस्था यद्यपि तद्रसाल
नमेने इत्यादि। अत्र वदंति। कर्णपराक्रमदर्शनस्यार्जुनपराक्रमदर्शनप्रयोज्यविस्मयस्य गोविं
दनिष्ठस्य नोत्पत्तौ प्रतिबंधकत्वात्तेषु पदेषु विस्मयः किंतु विस्तारपसंज्ञान्याभावएव। प्रतिबंधक
साविस्मयकार्यमात्रजनकत्वात् न बहु मेने इति पदानां विस्मयपदस्त्वचर्वणीयो हि स्मयवाचकतायां
स्यामीभावस्य शब्दवाच्यतादोषः प्रसज्येते सुतत्स्वेसमाधेयं अर्जुनपराक्रमदर्शनजन्यविस्मया
नुत्पत्तिरेव कर्णपराक्रमदर्शनजन्यविस्मये अनुरक्ति परंतु पूर्णां नांकितापत तथा च विस्मयनिष्ठ
यत्तावंउकता न बहु मेने इति पद्ममेयो ऽविरोधिपराक्रमदर्शनजन्यविस्मयो सत्तिरणएव तद्वि

तद्विरोधिपराक्रमदर्शनजन्यविस्मयनिषेधतया मन्यमानतायां प्रयोजकः विस्मयो सत्तिरणएववि
स्मयस्यांकुरितावस्थेतिदिक्। ननु निरुक्तोदाहरणे ऽर्जुनपराक्रमदर्शने सर्वे देवा विस्मिताः भगवान्
न विस्मित इत्येवार्थः प्रतीयते न तु कर्णपराक्रमदर्शनस्य प्रतिबंधकप्रतिबध्यविस्मयानुत्पत्तिरूपे
ऽपकृष्टः तत्प्रतिबंधकजन्यविस्मय इति वाच्यं। अस्यार्थस्य वैयंजनिकबोधविषयत्वात्। तस्यार्थस्य वा
च्यत्वात्। यदि च वाच्यार्थप्रतिभाता विशेषणविशेष्यकबोधस्य तात्विशेषणविशेष्यकबोधस्य व्यंग्यत्व
दिग्वर्षिपंरु पंक्तौ मेवीति। यतेतदानेष्ममुदाहरणीयं किं चिदं॥ ननु बोधश्शृंगाररसौंदर्यदर्शनाद। बतिप्रसंगइत्यतआह
शृंगारादाविति। भूषणपरिधानादिरूपशृंगारादौ विसर्ग। आदिनांगसौंदर्यादिपरिग्रहः। अत्र
शृंगारादिकं दृश्यमाने न तु स्वरूपस्तत्। तस्य विस्मयप्रयोजकत्वाभावात्। चमत्कारदर्शनात्। विस्मय
दर्शनात्। तथा च शृंगारादिदर्शने विस्मयो दृश्यते इत्यतिप्रसंग इति भावः। तन्निवारणं तु यत्रेति मयो
नेत्याह। यत्रेति। शृंगारादाविलसर्वः। मनोविकृतिः। विस्मयाख्या। अंगतया। अमुख्यतया। प्राधा
न्येन। मुख्यतया। तत्रांगत्वयोदाहरति। यथेति। सखी। सखीं प्रतिवदति। वैषम्यमिति। विस्मयः। रमणीयाः
नेत्रयोरानंददीयैः। आनंदाश्रुभिः। श्रुतिपंकजाते। श्रवणकमलात्। इष्याभेदप्रकटयति। प्रकाशयति।
तस्मा एव रमणीयाः अंगेषु गात्रेषु पुलकोरोमहर्षः। स्वर्णीकरणात्। सुवर्णभूषणात्। वैधर्म्य भेदं

र.स.टी.

१ निधाय मन्दीकृतं विरचितभुवि विभ्रमं ... सिंचनमुक्ताफलजातिसमीहां धरति यः। यदा परिपन्ने न्यानुपसरति तामा तु वचनन
त्वदेवायं तथा कृतपति स्तुती मुग्धवदने॥१॥ अत्र मदंद एनां मुक्ताफलजातिं परिपन्नो विस्मितः विस्मितत्वं स्थिताः तदेवमातु
र्धीशो दामाववनेतः ... कारणे वचनादिव उपसरति समीपमागच्छतीत्यपूर्वं विस्मयमेवाभिव्यज्यते॥ शृं.र.ने.स्वर.

पनं किं। वृंजयति- बोधयति- तस्या रमण्याः। नूपुरपद्मरागप्रसरः। नूपुरमाणिक्यरक्तता। अथ वपादारविं
दभ्रमः। चरणकमलसरक्तता मा। नेदं पादस्य वैरूप्यं किंचित् किंतु मेव रणितं तमेव वक्ति वदति। अत्र वक्तिः स्वार्थे स्वत
मनुपयुक्तस्यात्मनः शकरणस्य द्वर्थान्तरे संक्रमितत्वाच्चित्राशयः। अत्र परं भेदकधर्मस्याकथ्यत्वाद्वृष्टिर्विधानुः
शिष्यं। वा तुर्यं किं वर्ण्यतां किं वर्णनीयं। अत्र हे दमवधेयी- केशपुष्पसंहतविकसितकमलसनेत्रयोः परस्परं
अभेदभ्रमनिवर्तकत्वानंदस्फूर्तिः। असाधारणधर्मदर्शनस्य भ्रमनिवर्तकत्वात्। तद्धर्मस्याकथ्यत्वं तु कामस्य ॥१५॥
वेति स एव विधातपदेनोच्यते का नामैकस्य सैवसालिकधर्मस्याकथ्यात्। यत्र नूपुरपद्मरागरक्तो सौ चरण
रविंदरक्ततमो भेदभ्रमनिवर्तकः। सिंजितशब्दोपन्यासः। तत्र नूपुरशब्दो हरस्यैव वक्त्रियाविरूपणमिति स
एवविधातपदग्राह्यो भवितुमर्हति। अन्ये त्वाहुः। कार्यस्य धर्मावच्छिन्नो प्रतिकारणत्वात्। तदतरेषां तु कार्यस्य
प्यधर्मावच्छिन्नो प्रतिकारणत्वात्। सामान्यतो विश्ववैरूप्यत्वौ अन्ये त्वाहुः। शौर्यं दलरक्तत्वे नूतनकारण
नामेवेति साधारणविधिरूप्येण नकुचितमिति प्रतिभाति पर्यंतवंग साधारणधर्मो पन्यासं कृत्वा
स्मात् तद्धि हायतद्रूपेण धर्मोपन्यासः। अधिष्ठानासाधारणधर्मदर्शनस्य नानिवर्तकत्वात्। नत्वध्यस्तासा
धारणधर्मदर्शनस्य प्रकृते अधिष्ठानं तु रमण्यंगमेवेति। अत्र वदंति। पद्माध्यस्तसंस्कारो वास्मरणेभ्यो

तिकारणं तत्राधिष्ठानासाधारणधर्मदर्शनस्य भ्रमनिवर्तकत्वेपि अध्यस्ताधिष्ठानापरोक्षदर्शनस्यापि ना
धंनियमः परस्पराध्यासस्य परस्परासाधारणधर्मदर्शनं निवर्तकं प्रकृते चरणं पुष्पाद्यध्यस्तवि
कसितकमलादि रमण्यंगयोः सहभावे परस्पराध्यासस्यासंभवात्। अतएव सामान्यतो विधातपदेन तत्सका
रणमकरणमपि मानुचितं। कविसमये नियमितस्तनियमनाभावात् नियमितस्तनियमरहितानि सुनः। अत्र
विस्मयः शृंगाररसं गतयैव भासते। यद्वा सौंदर्यवत्वमुख्यतया भासते तदंगतया च विस्मय इति भावः। विस्मय
स्याधायेन प्रतीतिरुदाहरणं यथेति- नायकस्य सखीं प्रति वाक्यं। विनासायं- सायं समयं विना सोरभ
सुभगाः तारापरिवृद्धः। तारायाधिपः प्रभुः परिवृढो धिपः स्वामी। वेदः समुद्गयति। उदितो भवति। असि
कम्पेदः सायं समुदितोपि नसौ गंधमुन्नरः। किं कुर्वन्। अधिधरणि। धरण्यां उत्सृष्टाधारां कांतिधारां कि
रन् विकीर्णयन्। प्रसिद्धस्तु अधःऊर्ध्वं कांतिं प्रसारयति। अयं तु धरण्यां चतुरस्रो। किं च स्मारं स्मरसर्वस्वं धनु
र्धन्वे। धनिप्रसिद्धस्तु न प्रत्यञ्चायं तमस्तोवि हारं विधास्यंते प्रतिरमयति ना पसारयति प्रसिद्धस्तु तथा। किं च
यं निरातंको निर्भयः सन् अंके क्रोडे पंकेरुहयुगं कमलयुगलं नरमयति न संकोचयति प्रसिद्धस्तु
ति निशीथे अवसाने विनाशयति प्रसिद्ध वै रूपेण चंद्रमसि न्यूनता मयमणीमुखवर्णने अन्यसमानधर्मस्ति
हि विस्मयएव प्रधानतया सहृदयानां नुभवारूढं न प्रतीयत इति शिवम्॥ ॥इतिश्री। वागीशकवि

महाचार्यविश्वेश्वरशर्मणा विरचितायां रसतरंगिण्यां व्याख्यायां रसिकरंजन्यां प्रथमस्तरंगः ॥ ॥ पूर्वापर
ग्रंथैकवाक्यताप्रतिपत्तये उपोद्घातं वक्ष्यमाणवस्तुसंगतिं प्रदर्शयन् शिष्यावधानाय विभावनि
रूपणं प्रतिजानीते । अथेति । स्थायी भावमुपोद्घात्य विभावादीनां प्रवृत्तेः स्थायी भावनिरूपणानंतर
मेव युक्तत्वात् प्रथमोपस्थिततया स्थायिभावस्पृष्टत्वात् प्रतिबंधकाभावात् तन्निरूपणेन निबंधे
सत्यपि वक्तव्यत्वे विभावादिनिरूपणे उपोद्घातसंगतिरित्यपि स्तिकाः आहुः । तथा च स्थायी भावनिरूपणा ५१६
नंतरं वर्त्तमानत्वान्निरूपणविषयत्वा विभावादयः सर्वे । विशेषेण आधान्येन अप्रधानो रसेषु । स्वीकार इत्यभि
धानात् उरसाद्रसैति व्युत्पत्ति प्रमाणश्रुतेः रसेषु सत्तावधानात् । महाविशेषेण । असाधारणेन । रसस्य व्याप्य
धर्मावच्छिन्नत्वेनेति यावत् । तथा च रसत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नेऽपि ति असाधारणे निमित्तकारणं विभावा इति
यथाश्रुतेः स्थायी भावे इति संगः । तस्यापि रसोत्पादकत्वात् । परं तेन तावान् विशेषः । रसादिः स्थायी भाव
स्तु आभिव्यक्तिपरिणामिकारणं । विभावादिस्तु वर्णकुहिप्रविष्टः सन् निमित्ततया रसव्यंजक इति । इमा घेतेः
भिव्यंजितो भवति । इत्युपमयतेति । अत्र रसानिष्ठ अंगपतामा चमत्कृसातिशया धायकत्वं मुद्रितिः । आ
लंबन विभावोदाहरणं । यथेति । गाणप्रमनयति प्रसेकमञ्चितं । ममसोगं मनस्सर्वः । अतिमर्त्तिः । मधुपु
रंस्वरूपं । ममपुण्यफलितकायाः मत्संबंधिसविकसित पुण्यलतायाः । प्रत्यासन्ना । अतिस्वरूपा मनुपुण्यफले

वेति यावत् । मम नयनयोः । अधिदैवतं अधिष्ठानदेवता एतां विना मम नेत्रयोः सांध्यमेवेति भावः । ममप्रेमास्प
दाः । सा कपिलकृष्टा सा सेवने दृश्यस्पर्शः । ननु नायिका विषयकनायकगता रतिरेव मुख्या तथा
प्रतीयते तद्गतया नायिका नायका विति चेत् सत्यं परंतु सविषय पदार्थाभिन्ने विषयमस्यैव मुख्यत्वेनान्त
तविषया तिरिक्त विषयतायादुर्निरूप्यत्वात् । तथा हि । विषयः सवलितविषयमनोवरी कार्यानिर्विषयत्ववति
विषये वा । आद्य आलम्बनः । अंसेवाधइति । किंचरतेः ससंबंधिकपदार्थत्वात् संबंधान्यतरस्या तन्नि
रूपकयोः संबंधिनोः आलंबनयोरेव मुख्यत्वेनैवग्रहणात् । समुद्भवति । अंगो भवति । अत्रालंकारपदे
भूषणपरं बोध्यं । प्रियकलपदं सरव्यादिपरं नायिका नायकयोः सत्तालंबनविभावत्वेनैव गृहीतत्वात् ।
चंद्रचंदनादय इति । आदिना रोधंबरलतादिसंग्रहणं । कृष्णायाः अनुकर्षणीयाः । उदाहरणं यथेति
कस्यचित् सखी प्रतिवचनं । संध्या । संध्यासमयः । शोणांबर उद्धनिका । रक्तवस्त्रतिरस्करणी । कामिनोः
प्रेम । नायिका नायकयोः परस्परालिंगनचुंबनाद्यनुकूलमनोवृत्तिविशेषः । नाघ्रत्वं संनद्धे नाभिनि
यमप्रवृत्तं नमोगपेवा । आमेलो मेरुपरागः मिलिंदालीषां विरूलं गुंजारः । मौदी । नस्याः देवस्तुतिः । मामिमः
आर्म्यः आचार्यस्तुतिमावत् । कापि । अनिर्वाच्यः । निर्मलपरिपूर्णचंद्रोदयानुकूलशरद्विशेषः पुष्पाज
लिमिव ताराः किरन् विकीर्णयन् पुष्पकेनोः पुष्पकेतुन्मिह्नैः यस्य नितविग्रहेणाचिह्नैः धनुः स्वरूपं यस्य

रणवशाभ्यते तेन च पुष्पधन्वा कामरूपः सर्पः तस्मिन् सारंभं संस्थापन तत्र्यधारोनरः सुधया दीधितिः शी
तांशुमतकिरणश्चंद्रः प्रविशति। ना रुग्मिणीयप्रदर्शयितुं लज्जा भवनेन सभास्वरूपिणीप्राचि दिशि
उदयते। न चात्र कामिनोः प्रेमनायमिसने करोति रूपस्थायी। भावना यिका नायकरूपालंबनविभावनि
रूपणास्यापि दर्शनात् कर्मोद्दीपकविभावमात्रनिरूपणं ऊधरीति तिवाची। उद्दीपनशब्दस्योद्दीप्ति
करणार्थकत्वमोद्दीप्तिविषयान्तभिधानेकिं निष्ठोद्दीपककरणेनेसाकांक्षायामनिवर्तेनिः उद्दीप्तिर्वि ॥२७॥
षयश्च कामिनोः प्रेमस्थायीरतिरेवेति तयोरपि तदुपसर्जनतया चक्रवर्तनामांनको पुपदवः। आचार
आचरणं। विहृताभिधाने। आमवेश्वरूपणी। यथा। आदाद्रौपदीकारभेरीभोकारश्रीशक्तपाणिभ
ट्टाचार्यः समायातिदुरद्राराज रमर्ड नातित उर्जित [illegible] वाउं वा भट्टाचार्यः सह विचारं कर्तुमिति। वि
कृतवेशः वस्त्रादिपरिधानकृतः संनिवेशः नवांगवे कुसी। अंगवेकुसेत्याद्यसंगसापत्तेः। यथा को
पीनं मस्तके बद्धं तिलकं मे कुरु मस्तके॥ काव्यवक्ता समाया समन्वयो मैवदन्तीति। किमितस्पन्वयपूर्णिच
तलिकायान्वयो मस्तके। कौपीनान्वयो मे कुरु इति। उदाहरणीयमथेति। देवानां परस्परं वचनं। केयूरे
अंगदे। घर्घरमेन स्थाना न्यावमनतैः स्वरूपेण तस्थापयन् मौलिं मुकुटे भ्रमयन् वैपरीत्यस्थाप

नपूर्वकं भ्रमितं कुर्वन् बाहुं विवर्तयन् विस्वरूपे कुर्वत्यन् ऊर्ध्वाधः स्थापयन् नूपुरं नेत्रों चलं चपसयन्।
नेत्रप्रांतं चपलितं कुर्वन्। मा मा शिशुः कपटबालः श्रीकृष्णः छायां स्वप्रतिभूतां दर्पणे सातपे वा नरपतिन्
स्वविशिकां कारयते। सर्पः। अथेति। हास्यरसविभावनिरूपणानंतरं निरूपः। क्रोशात् दुःखात् प्रसन्ना
त। विपत्तेः निःफलो घमाद्यास्पदो पर्यवमा। एतत् सर्वं परनिःश्वद्दृष्टसर्पः। बंधितिश्चादिनाऽपराधिति
कृतं दुष्कृतता रनादि संभवः। उदाहरणं यथेति। लक्ष्मणं प्रतिरामस्योक्तिरियं। हे लक्ष्मण। सौमित्रे। भु-
जगाः नागाः तद्रूपाः पाशाः बंधनानि तैर्निरंतरं बद्धो देहो यस्य तादृशं सौपर्णेय लोवी ह्रतो ममरामस्य अघापि
दर्शनादप्यवशिष्टकोऽशेयतः प्रसवः प्राणः ओहिः गात्रैर्विशायमनवध्यांतिनिःसरंति। दूतिहेतोः वैनेत्रे
निमि। अथमसि। पुरिति करोषि तावमनिश्वयं मदीयं प्रास्यैनेव पश्यसि समनुरवं मीनपश्यसि। तत्र मुक्तानेव
हिः प्रयाति इति विरूद्धकरुणाया प्राणान्तदुःखातिशयो [illegible] अपि अनः सन् धाप्यदोषतांनप्राप्नो
त्याद्विति। अत्रैदमवधेयं। करुणादिषु सर्वस्य स्थापि सांनिविचेरा प्रकटनिदर्शनात् प्रभानुपपत्त्या
सुखमयत्वं स्फुरन्मुपपाद्यते धर्मामितिचेत का नकमंतात् समुद्भाव्यते। आमुष्मात्तथा रिशौकेरुपाद

मोऽयौ किं जायतां नाम। उक्तं च साहित्यदर्पणे। अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात्। सुखं संजाय
ते तेभ्यः सर्वेभ्योपीति का क्षतिरिति। अयमाशयः। भैरवसुरामवनवासादयो लोके दुःखकारणानीत्यु
च्यन्ते तएव काव्यनाट्यसमर्पिताः अलौकिकविभावनव्यापारवत्त्वात्कारणशब्दं विहाय अलौकिकविभावश
ब्दवाच्यत्वं भजन्ते तेभ्यः सुरते दंतघातादिभ्य इव सुखमेव जायते अतश्च लौकिकशोकहर्षादिकारणेभ्यो लौ
किकशोकहर्षादयो जायन्त इति लोके एव नियमः काव्ये पुनः सर्वेभ्यो विभावादिभ्यः सुखमेव जायत इति नि
यमान्न कश्चिद्दोषः। नियतिकृतनियमरहितामिति काव्यप्रकाशोक्तेः। नियतिः शक्तिः कर्त्री परमेश्वर
स्तत्कृतो नियमो हर्षशोकादिकारणता तद्रहिते सृष्टौ तत्र सुखजनकत्वात् सुखमयत्वमिति नियमः।
रौद्रविभावानाह। अथेति। भरतो भीमप्रमाणयति। तत्रेति। तद्विभावविषयनिरूपणेऽवसरे तो वदतीत्यर्थः।
आयुधेति। निर्दिष्टादौ सर्थः। तेन खड्गेन च अभिभवः आघातः तस्मादिकृतभेदात्। रुधिरनिर्गमन
शीलावयवविकारात्। विदारणात्। अंगविदारणात्। अर्थात्। अर्थशब्दः सर्वत्र संबध्यते। तथा च संग्रा
मे संभवति तद्देतेभ्योऽर्थेभ्यः रौद्ररसः संभवति। अभिव्यक्तो भवति। युद्ध इति पाठे संग्राम इत्यर्थः। वैरि
दर्शनेति। वैरिणां दर्शने सर्थः। निर्भर्त्सनं तिरस्कारः। आदिपदाद्वैरिकृतग्रामसिन्धनादयो गृह्याः। अ
भेदं चिंसे। वैरिदर्शनस्य सर्वदा सत्त्वेपि संग्रामप्राकरणिकस्यैव रौद्ररसविभावकत्वात्। चौरकृतश

ङ्गाघातस्य करुणरसबोधकत्वेनातस्तत्रातिव्याप्तिरिति भावः। उदाहरणम्। मर्धेति। भार्गवं प्रति राघवोक्तिरियं।
तन्वंतीति। तन्वाने स पि साधुः। तनोते रूपमपदिश्य शालशानचो रूपमयोपि मसंगात्। हे भार्गव हे परशु
राम एषा अपरोक्षा तावकी तद्वयं निस्त्रिंशस्य खड्गस्य धारैव निशा रात्रिर्विजृंभते विपराभ्यां जेरिसाल्लनेपदवि
धानान्न किं लक्षणम्। तिमिरयुति वैरिनेत्राणां अंधकारं कांति तन्वेन। विस्तारयेत्। सस्पर्धिनो वैरिणः एवमेव
क्रोः खड्गधारा क्रोधी वध्यं कृतवती। युद्धे क्रुद्धाः क्रोधं गता विपक्षाः शत्रवस्तेषां पक्षाः सखाः निसहाया वा
तेषां विप्रसंतो नृपतेत्पन्ने कुंभीकुंभतयो। कुंभः कुंभस्थलानि तेभ्यो भ्रंशपति चलानि मौक्तिकानि च
मुक्ताफलानि च तेषां त्वे तवेन निचिता याः सर्वपरितः समंतात् ताराः तासां पंक्तिं वर्धति। अत्रांधकारं
कांतिप्रसारण कर्त्तृत्वविशेषणविशिष्टा वैरिचक्रपक्षा जनिका युद्धक्रुद्धशत्रुवक्ष संबंधिनृपकुंजरं
कुंभस्थलपतन्मौक्तिका भेदाध्यवसिततारापंक्तिकवर्षणानुकूल कृतिमती खड्गधारा भेदाध्यवसिता
निर्भूति कर्त्तृविशेष्यको बोधः। रात्र इति निशा कर्त्तृका तारापंक्ति कर्मिका वर्षणानुकूल कृतिमती खड्गधारा भेदाध्यवसिता
त्यको बोधः। अत्र भार्गवाले वनो विषे हन्यते विपक्षनोद्दीपितो रौद्ररस अभिव्यक्तिः शतीति पश्यतु
पारतो त्रिपथपथ्या पि भार्गव न हि मा वर्णना धंवनामां कविरतो गुणी भतः इति न ध्वनि व्यपदेशो हि

रसत॰टी॰

श्रु॰ रत्नेश्वर

तुरिति नोदात्तुं योग्य इति कश्चित्बोधात् संप्रतीत्युच्यते। रूपकाद्यलंकारेण विशेषे दाध्यवसितानि चित्रं
शौर्याद्यनुरव्यतमा वर्णनविश्रांतिमुपगतैर्वर्णितरसाभिव्यक्तौ शौर्य एव रसः स्थितं चमत्कृतिं धत्ते इति तत्र कस्यापि चो
द्यमवतरति। वीररसविभावानाह। अथेति। भरतसंमतिं प्रमाणयति। त्रेति। विभावेति लक्षणीयेत्यर्थः। ।
भरत। भरतोक्तिः प्रमाणं। उत्साहेति। उद्यमेत्यर्थः। उत्साहः सत्त्व उद्यमादिति हैमः। तस्य अध्यवसायः अ
भिनिवेशः। अविषादित्वात्। अशोकात्। अविस्मयात्। अपर्यन्तिः विस्मयोद्भुतदर्पयोरिति हैमः। मोह ॥१६॥
त। विपर्ययात्। मिथ्याज्ञानात्। मोहो मूर्छाविपर्ययमादिति हैमः। ननु अत्र तु ... मिथ्याज्ञा
नो मोह एव विभाव वदिनः ... ज्ञानमोहः संभवादिति तो ... हार्दि ... योग्यता वितिचे
त। ... विवादमात्रपराजात। विविधात्। अर्थविशेषात् धनविशेषात्। ... अ
भिनिवेशाद् ... इति धनवतो ... विनयवाक्या ... विनयः शिक्षाप्र
तिर्वा। ... देहदार्ढ्यं वा। आदिपदात् गुर्वोः ... सर्वथा ...
ति प्रयोजक ... वीरविभाववत् ... उदाहरणं यथेति। सखी प्रति सखीवचनं ...
ण वचनैर्वा शंका ... रावणः संयति संग्रामे शंकनीयः। तद्विषयणी शंका वर्त्तते एवेत्यर्थः। सर्वथा

यदि सा ... धारणमिति न्यायात्। किंलक्षणो रावणः। ... तस्य ... बद्धकौतकी तदपरं ...
... इति वदते कथयते हनुमते ... मिति ... वीररसो ... उत्तो
... पराक्रमस्य श्रवणेप्सो ... प्रति प्रयोजकतया विभावत्वेन ... प्रदर्शितविभावको
... प्रतिभाति ... पदसंग्रह। तत्र ... दोष। प्रथमदानवीर
विभावोदाहरणं यथेति। दातारं प्रति याचकवचनं। ... वीरो ... चर्या सेवा पुलकैः रो
मरूपैः सपर्यां ... कुर्वंति ... ॥ अत्र कुरिता ... पत्र ... मी
... ॥ ... पुलकैः ... इतिवे ... वक्त्र ... धनुषे ... वर्ण
... विभिन्न कर्त्तव्य ... पि
... पुलकैः सपर्यां ... विवरणे। न
... धनुषे ... रूपकर्षः ... पुलकैः ...
... ॥ धनुः कारणक ... सपर्या ... करणाकरणके ... पुनः

कं करणकपद्भवी करणात्स्य संभविनो न तेन तो त्कर्ष संभव इति रहस्यं। युक्तश्च यावीभाविभावोदाहरणे। य
थेति। भक्तं प्रति भक्तस्य वचनं। अविरलैर्निरंतरं उद्गतैः। चासौ भक्तिश्च परमेश्वरविषयकप्रेमा इंकमर्द
कधाराभिः। किंसेवा नां भजंति ते भक्तिभाजः। कुत्रा सर्वानिशा यामा चौ दुरवगाहे सकलपदार्थविषयक प
मोनासंभवके न मस्ति कर्थवी हृत्तीयाः इत्युंशयाः। किंभुविलके इति हेतोः। मुरारिः मुरवैरी। कुतः। सम्यक्
उदंचंती प्रसरंती संबद्धपदार्थानविषये कुर्वती दीपकेरवादीप्यमाना तद्भूदर्शिता भावुत्तिर्यस्य ते कौस्तुभं
माणिंउरसि वहसि तिसं बभार संभ्रतवानि त्यर्थः। अत्रेश्वरस्य निसर्गज्ञानवत्त्वेपि अन्य ज्ञानस्याहार्यारोपे
कल्योलेशत्या यौगपद्यसंभवो वृत्तीनामारोपं इन्द्री करोति वस्तुतस्तु अंतःकरणं धामास्वामी ज्ञानधर्मि
धर्मिसौ सरनिशायां मध्रिहरणं कर्तुमशक्तानिरंतभक्तिमंतोपि क्लिष्टाः स्युरिति द्यम्येव किंपुनः द्युलोकघो ॥२०॥
सन्नमणिं भजबान्धत्तवानिति ज्ञानसाधनं भक्तिरिति विवक्षितो ऽर्थः। तथा च भगवतो ना ज्ञानभ्रम संनि
नोपि सर्वदृष्टत्वहानिरिति भावः। परं तु निम्नदेषी हरणे मयदमनुपपन्नं तं सत्कथं मनद्विषयकं वीरकं
कर्तुं शक्ता रसस्य बोधकं। उदाहरणं वक्ति निरहस्यं। शंकते। नन्विति। स्वनिष्ठः। वीररसाधाररूपस्यात्म

निष्ठः तस्य स्थायी भावस्तु उत्साहः। तस्मिन्सद्भंगीकारे। ज्ञायमानएव। ज्ञानविषयएव। एवमा
रेत्तत्स्वरूपसत्त्वघटेच्छा। साक्षात्मनः उदीपकविभावस्य ज्ञानमेव रसमयो ऊकमितिभावः। तथा चोत्सा
हविषयक ज्ञानमेव वीररसोद्दीपकः स्वरूपसन्नत्वाह तु स्थायी भाव इति विवेकः। नकश्चिद्विशेषः।
न किंचिन्नियामकं। नन्वनुभावस्यापि ज्ञायमानत्वेन गमकत्वे स्वनिष्ठत्वे परनिष्ठत्वे न किंचिन्निया
मकमित्यादि सत्यं अन्। अनुभावस्त्विति। तुर्भिन्नक्रमे। स्वनिष्ठएव। रसाधारधर्मैव। गमकः। अ
रसा नुमापकः। तस्य अनुभावस्य। अनुमापकत्वेन। रसानुमितिकरणत्वेन। परवृत्तित्वनियमात। परवृ
धर्मत्वनियमात। इहपरहृत्तु रसाधारएव। वस्तुतस्तु। अनुमितिप्रति लिंगज्ञानस्यैव गमकत्वे
अनयापति जा कष्टेन अन्यथानिवर्तकेरसदोषतापत्तेस्यात। स्वरूपसत। गमकत्वेनाभिज्ञाना
रसानुभवदृष्टा विषयः स्यात। अंधोयथा धारवधविक्षोमा नियुके। अन्यः सतोर्विभावाद्येः
स्थायी भावो रसः स्यात इत्युक्ता ज्ञातापरपर्यायः स्थायी। भावानभिव्यक्ते रसगमकत्वे सुतराम
नुभावादेरभिव्यक्तस्यैव रसगमकत्वमितिसर्वसंमतं इत्यत्र तु बोध्यं। रसस्यानुमेयताप
हेमयता पक्षेत्र प्रक्रियाएकैव सा धी। परकीयाभिशोषः। योगपता परवृत्तं ज्ञानादति

स्त्री कारोनानुमेयतापद्यइति॰ वस्तुतस्तु आनि विधुराणामपि रसानुभवदर्शनानुयोग्यतापद्युएवाति
ह्रांती भवन्तिउप्यते॰ अथभयानकविभावानाह॥ तत्रेति॰ तेके इत्याकांक्षायामिस्यर्थः॥ विकृतेत्या
दि। विकृतोरवो यस्यतादृक् सत्त्वस्यप्राणिनोदर्शनात्॰ संग्रामादिगमनात्गुरोरपराधात्तत्त्वस्य
पराधात् कृतकः इत्यः समभयानकइत्यर्थः॥ घारिकेति॰ घोर॥ति लोकेप्रसिद्धः तत्रराजकोपइउनकृतेय
नबंधनं बंधनेतस्यश्रवणं इत्यादर्शनस्याप्युपलक्षकं। तथाश्मशानदर्शनेतस्कादिस्यर्थः॥ आदिनात्
ओदिस्यघट्टादिस्थसीमइनावरोधबंधनादिपरिग्रहः॥ तद्युदाहरणं यथेति। शुक्रवचनं। मामा हरिवि
मनः ध्यालोकिइष्टः॥ लोके नितिशेषः कीदृशः॥ उघलइयंमप्राप्तायाकांतिः शोभातया कठोरकेसरं दत्तं
ती याभोधरात्मेघात्प्रस्रवंती पतंतीयाविपुलतडिल्लताघितयोरश्मयः तेः कांचनी कृताः कांचनती
प्रापिताउगतोनिःशेषाः समग्राः भूमीधराः गिरयो येन तथापि विपुलप्रस्रवणोनैनमामा हरेर्विघुसं
सुधायाभक्ष्मामार्गः॥ अनेक भक्ष्मि मार्गद्वारे अविकिरादिकाः॥ तेषां प्रोष्ठाम्याश्रीर्वचनानी वाश्रीर्वचनानि
तेः प्रहर्षितोहर्षंप्रापितो बलिर्येन तथासः॥ पद्युइत्यर्थकंठतुनितादेन भिन्ना विदारणा इत्याउवि
दरवती यासुधातन्मागनिकअविशष्टिउअमहर्षितो वलिस्येतिमेपापिन्नाभिन्नामार्गा यया

॥२४॥

नेकदिलैरत्नाशीर्वचनैः क्रियते तथाममा माहरेरुत्कट कंठध्वनि पूर्वकमाशीर्वचनेन इष्टा बलिः हर्षितइत्यभिप्रा
यः॥ अत्रमामा हरेरनयभानपथकस्मा अद्भुतरस घापिता घुलितइष्टे कांतिचमत्कृतिं चतुरस्ता कुर्वन्
अथ चोद्दामघापिता। ध्यानसदृशामा हरेःकंठध्वनिर्भयरसमभिध्वनति॥ अत्रभयं बलिसभाश्रिम
तसमाउजनेनो वा अस्तुहानवीराणांछर्वोत्सवोनहृति॥ परंतु भयंधंगपहर्षो वा धवइ सवधर्मी वीभत्स
विभावानाह। अननिमिमेतेति॰ अनी ध्वितेत्यर्थः॥ उद्वेजने॰ उद्वेगउत्तनेः उग्रस्याभिधेयत्कतेन वीभत्स
मिनइः॥ उदाहरणं। यथेति॰ परस्परं इउइगण नीचचर्न॰ योधानामर्धर्दः आ छ स्वोरवा शोककुसुमैः
नेत्रैरवभ्यलकमाले॥ प्रालंगलेनेवाणं प्येस्तसंभवादितिभावः॥ दंतैरेवकुंदलैः कुंदपत्रे॰ करैरवस
रसिजैः पुष्पांउलिं अभिरुबौ शाकः। यद्वाजि श्री दीपकालिकां। भिश्री वसंतपरुषो श्रीर्मी भिलिरिमकोशा
ल पद्मजिश्री अंकाररना रविविधिमजिसुरनापकअंतुविशेषं अथवामोधानामेवकर्णमुगली जिह्नीरु
पंक्तेसर्थः॥ कर्णौ युगो अथवा सुगपंविधायकुत्सा भृंलङ्गी नपट्वा॥ करिणी हस्तिनी रक्ते॰ रुधिरेर
धमितान्मेगकालिम्यपांते॰ मेलानां बहुभिरितिबहुभिः मैते॰ करदंभिः॥ पुरामिदः रुद्रस्यपुरः भगेन

संतमारभ्यते श्रेताः रसंतीत्यर्थः। बहुकैरिति कुचित्पाठे नेन बालकै रित्यर्थः। अत्र सर्वत्र पामुद्र गरुडनक
रोन पूर्णो वीभत्सविभावइति भावः। अद्भुतविभावानाह। मर्यादेति अतिशयोत्थैवत. चमत्कृतार्थबाको
ताद्दशमेव शिल्पि कर्मा पिताद्दशं तथा रूपं चेतत्संबद्धं. तादृश बालकादिसंबद्धरूपौ रीति. तत्प्रतिपादरूपं
रीतिमावत। आदिना धिकपुरुषार्थं बलादिकं गृहः। इह्रासतिसि। मध्येति। राक्षानंम्रतिकवेष्टिः। इद
मोहा मं अधिका दधिकं माधे तो बले नमता प्रमतिभरा। देसभरा स्तेषा द्मनः मर्द्दनः। इदल बालया। ॥२२॥
इदानेरुत्सलेण इदंदो भावो यस्य इदल इदोरासगतस्य भावो यस्मेति वा सोमं परिदृश्यमानः। देवो नर
हरिः नृसिंहः वः युष्माकं मुदंहर्षामभवतु हर्षमयच्छतु. स्वकः मस्य देवस्य प्रोढेन अधिकेन प्रताप्रेनदुष्टाः
दुष्माः विकटा माः सटाः केशा वस्य. तासां कोश्यः अग्रभागानि ताभिः पाटिताना दलितानां अंभोधराणी
मेघानां अंतराणि। विघुनीकृत वेनमिषेण बहिर्निर्गुरिवनिर्गतानं वे तुलनेहा। न चात्र शंकवि
स्तः प्रतीयते। तस्यांगवेनपोषितमना माहात्। न च नरसिंह विषयक कविरति अत्र स्पष्टाभावदु तिवा
र्थ्यं॥ इत्यस्ति हास्यंकारणेन विघ्नते विस्मयएवमुख्यतया चमत्कृतिविश्रामात्। इहापन्ते। इंदुडा
सोदाहरणं मध्येति. शुद्धाभिसारिकां प्रति सखीवचनं। ध्वानि। आकाशएव प्रांगणं तस्मी न्नि
अंगणे समीपे अंगणे स्थितो वा सांध्यकिरणं संध्याभ्वरं रविनिजाः संतदेव वेशो वर्द्धवसनं विस्ताम

विस्तारं कृत्वा धांतैः तमोसहणैः कार्मणपीसुभिः मंत्रितभस्मभिः। त्रिडगती नेत्राणि इगान्नि तत्र स्थितजलोकलो चनानि
मोहमन्वमोहितानि कुर्वन् तारा एव धौक्तिकमोक्तिकानि शुक्तिसंबंधिमुक्ताफलानि इमादिनीडाह दावागच्छतो
विहगाः पक्षिणस्तेषां श्रेण्यः पंक्तयः. तद्वच्छ धनतदुनिमिषेणडीडी कृतं ताद्दशध्वन्यनुकरणं कृत्वा पंचाशुगः
पंचबाणः कामदेवः इंदीवरमशोकं च चूतं च नवमल्लिका॥ नीलोत्पलं च पंचैते पंचबाणस्य सायकाः। इत्युक्तत्वात्। स
एवमायिकः ऐंद्रजालिकः मुखान्तवदनात् बहिः करोति प्रदर्शयति. इहगगनांगण चंद्रकिरणरूपवसनास्तरणेन मु
खात्तताराद्रूपमुक्ताफलप्रदर्शनवर्णनेन मेवस्वरूपतो विस्मयमाभिव्यनक्ति पूर्वो तोदाहरणे तु असंभावितसंभा
वितत्वेतसीधपराशिन्नवसनाधारकवदनापादनेकतारा इजिनमुक्ताफलकर्मकबहिः प्रदर्शनानुकूलकृतिमात्वेनै इ
न्द्रजालिकोमदनस्तुतिबोधः। तथाचेंद्रजालिकत्वबोधकत्वेन सामिप्राय कै मायिकपदमिति रूपकालंकाराणि
तमापरिकरालंकारः प्रतीयते. तथाचनेसमाप्तपुनरात्तसदोषद्वयं बोध्यं. ॥ ॥इति श्री कविवाणीश भट्टाचार्य
वेणीदत्तशर्मणा विरचितायां रसतरंगिणी व्याख्यायां रसिकरंजन्यां द्वितीयस्तरंगः॥ ॥अथ व्यभिचारिभावानु
भावनिरूपणे प्रतिजानीते. अथेति. विभावनिरूपणानंतरम्भथशब्दार्थः। निरूप्यंत इति. वर्त्तमाननिरूपण

रसतरं-टी

रु॰ रत्नेश्वरस्य

विषयीभूता अनुभावाः स्पर्शः । गोचरता । विषमता । विषमता च रसानुभवप्रतिबंधकीभूता । वरणं ध्वंसः । तथा
चानुभवादीनां प्रतिबंधकनिवृत्तौ कारणत्वमिति तत एवानुभावानामंगत्वं विभावादीनां तु रसस्वरूपोपकारकत्वे
नांगत्वे सम्यक्त्वविस्तरः । अनुभवोऽपि शब्दान्यालम्बनरसापरोक्षमते ऽपरोक्षसाक्षात्कारो बोध्यः । इतरेषां मान
ससाक्षात्कार इति तत्त्वं । ननु विभावादीनामपि रसानुभावकत्वेनानुभावत्वं स्यादित्यत आह । करणत्वेनेति । सा
धकतमत्वेनेत्यर्थः । ननु कटाक्षादेरिव विभावस्याप्यनुभावत्वापत्तिः कारणत्वमपि करणत्वेनानुभावत्वं निराबाधमि
त्यत आह । करणत्वं चेति । फलायोगव्यवच्छेदो ऽव्यवहितफलजनकत्वं साक्षात्कारादीनामेव । इतरेषां तु हृदयेति । न ॥२३॥
द्विजन्मवेपितहृदयेवांतहृदयं इति भावः । शंकते । नान्विति । ससंमिति । विरुद्धलक्षणस्य निवेशनार्थः । तस्य । स्थायि
भावस्य । आन्तरत्वात् । धर्माधर्मादिवदांतरधर्मत्वात् स्वगतत्वधर्मं एवं परात्मसम्बन्धात् ज्ञापकापेक्षो विभावः । क
थं ज्ञानमिति । तथा च ज्ञायमान एव स्थायी भावो रसगमक इति भावः । दृष्टेत्यनेना ऽनुभावोपि ज्ञायमान एव रस
गमक इत्यपि बोध्यं । शंकते । नन्विति । अनुभवसिद्धत्वेनेति । कामिनिष्ठपरिपूर्णमनोविकारस्य तिरस्कारा
देरुद्दीपनत्वस्येति शेषः । कटाक्षादीनामुद्दीपनत्वेनानुभावत्वमप्याह । किंचेति । इत्यादिति । नायिकोपेतिनायि
कसस्ये धृष्टत्वे । इत्यतः अत्र कृताः । किंचिदुत्कातांग्रापिताः पत्युः पतिनायिकाया मेघपूतेरनाकृतनिर
पितायां । स्मितं मन्दहासो मेघपूतेरत्र वास्मज्ञो चरवौ हृतैरत्र कटाक्षैः रत्नैरुद्दीरितः तया सर्वं केरकोऽहसत्ते
धर्षेति इति । निरापितामवालुपोऽन्दमदिनाभिप्रायं कुर्याः । तर्हि न ज्ञानं किं कुर्यादिति भावः । अतः पांसुलेपना

ऽविशिष्टं स्वकेतकस्य दलेपत्रं तस्य रोणीमध्ये तेनकुरापादुर्भावात् श्रीमंस्य तस्य दोर्मलस्य विभावनात्परिशीलनात् तदे
ऽतोनिर्दं मे किमाकोऽस्मि किं कर्तुं निष्ठास्मि यथा यथा दोर्मलं विभाव्यते परस्परसितथा तथा मन्मथउद्वेगी भावेमापमत्तीतिभा
ति । तथा च कटाक्षादिभिर्मनोविकारोद्दीपनमितिप्रायाभाशयः । समाधत्ते । ससमिति । विषयत्वेन । परस्परं दृष्टि
स्वीकारीभूतत्वेन । तद्वदर्शयति । तथा चेति । आलम्बनरसानुभवपात्रे । नायकप्रतिनायिकानिरूपिताः कटाक्षादयः
कामिना घसमर्पिता अनुभावाः तेच दाक्षिण्योपचारीभूताः । विषमत्वेन निरूपिता इति शेषः । आसाम्याः स्फुरति बाधेया रौ
पिताः । तत्रापि दोर्भंगारानुभावानाह । तत्रैति । तस्मिन्निरूपणार्थे इत्यर्थः । भरतवृत्ति । प्रातिविशेषः प्रसादे प्रसन्नता
पि । अंगविकारैः । अंभारंभादिस्वरूपैः । कटाक्षेति । आदिलाभ्वेषावसाना दिपरिगृहः । उदाहरणे । प्रथमेति । सखी
प्रतिसरव्याचचने । परिभवभयादेव । सोकुमार्यातिशाये नांगानां क्षोभमयादेव नान्यरेता । सुभ्रूवा । शोभनभ्रूकु
ट्यास्तनावेव कलशौ लम्बौ । मुक्ताहारः । कर्णयोः । कर्णिकारकुसुमे मौलौ केशपाशे माला हारस्थनानि एतानि दूरेऽन्यस्ता
नि । किंच । अभीष्टेनापकेऽस्मिन्सति । सुभ्रुवः नायिकायाः । भूषणमभूषणं भविष्यतीति संबंधि वा तेन नत वैचित्र्य
संपत्कुमन्दैनिवारे तत्रापि भावतिरस्कारे । दक्षः । चतुरः । कटाक्षः समक्तुनिक्रान्तः । सौन्दर्यभंगविवर्तिनेना यिका । अनुभा
वोऽपि काव्यना घसमर्पितः काव्यघटकपदपदार्थव्यक्तितएवरसव्यंजकत्वबोध्यमे । प्रकृते च कटाक्षो नायिकी
प्राभृतयो भवनेनेन वाच्यधर्मेण नायकमनो विकृतिजनकत्वमात्रेणाभिव्यक्तितएवानुभावतीया सहृत्तिरहस्यो । आसन्ना

१ र्मयो: विचरणं चालनं। दर्शनं दर्शैर्दश: तयोर्दर्शनं। नासाकंपो नासयो: स्पंदनक्रियाविशेष:। दृष्टिव्याकुंचनं। नेत्र संकोच:। आदिना नेत्रयो रक्तता। करणादे: परिग्रह:। उदाहरणं। यथेति। परस्परेण गणानां वचनं। इदं परिहरि प मत्तां हरस्तत्कृपा अतिदुष्कारं पात्रीकृतस्वाधारपात्रं कृत्वा। पीयूषभानो रमृतकिरणस्य चंद्रस्य कलां हर शेखरी कृतां वर्त्तीकृस वर्त्तिकां कृत्वा फणिपते: शेषस्य शिखेन कंठे हारीकृतस्य फणा मणिं फणस्थमणिं तस्मी व र्त्तिका यां शिखां कालिकां संपाद्य कृत्वा। शिशुर्गणाधिपे कार्त्तिकेये बालसार्थे कालेदीपविधिं दीपरचनां वितन्वति कुर्वति सति मंदं ईषत् हसीं सा हासं कुर्वंस्तत तया शिवया किंचिदीषत् कुंचितौ संकोचं प्रापितौ। अपांगौ नेत्रांत भागौ तयो भंग रचना विशेषेण कुटिला वक्रा दृष्टि: समारोपिता कृता। अत्र यद्यपि सुतपदस्य समानार्थ: पुत्र वाचकत्वं अप्रकृते सेभवस्तु च भ्रमबोधकत्वेन संदिग्धार्थकतया संदिग्धत्वदोष: संभवतितथा पिवाप्यमस्ति त्वा ऽस्तुति पर्यवसानितया गुण एव। यद्वा कार्त्तिकेयस्य मात्तपत्नेन साधारणतया ऽसाधारण पुत्रत्वे हीनि रूपितं गणेशा नेपवर्तितम् एकतरग्रहणे नियामकवसत्वात्नदोष इत्यवधेयम्। करुणानुभावा नि श्वसितेतचसाध्विरुत्तीयांते। अभिनेयमूरसनेनाल्पेति। परिदेवनं विलाप:। आदिपदेसंग्रहीति। भु त। आदिपदेनकार्श्यादिसंग्रह:। उदाहरति। यथेति। कविवचनं। तातेपितरि गणपतौ गणाधिपतौ नी त्रि च कंसवर्गपरलोके निर्गच्छतिगते सति सुप्तेसतिवा अद्यापि अधुनापि तस्या: प्रसिद्धाया: वाचादेव्या: सा रसा: दोष्णो: हस्तयो: कंकणेपि विशेषित नैव लसंति। नमुंचति। धार्मिपरस्यापिपदस्य द्विकयो

स्थि१

॥२४॥

द्विवचने कवचनस्त्वादौ धर्मपरस्पर्शनात्। नमिकविनरिडातेपिनात्पितुर्विरहस्य सरस्वत्या अद्यत्पनिर्व्यक्तो रीतिभाव: अपिचतस्या: कुचयो:। पादीरं चंदनं तस्यपंको घनता अद्यापि आर्द्र नभवति विरहज्वालया ऽसितत्वात्। पुन: निर्पसमाप्ति। निर्गलिता श्रुणि नेत्रे कज्जलेअंजनं तु धीस्धैर्यं न एति। नस्थिरी भवति सरस्वत्या: सर्वदारोदनेन कज्जलापिश्रितास्र्णुणीनिर्गलितत्वात्। तथा चाभिव्यक्तो निश्वासरोदनादिभिरनुभावितःसरस्वती विषयक करु णरसो हृष्यम:। नन्वगणपतिकर्विगता यां सरस्वती रसौ करुणया गुणीभूतसेननध्वनि व्यपदेशभागित्वाचो। कु विनिश्चितालीरसा समुद्भूतकरुणाय एव मुख्यत्वप्रतीतिर्विश्वेति विषयतया ऽस्वादातिशयाधायक त्वादिति सहृदयहृदयानुभवएवात्रप्रमाणमिसास्तीनावम। रौद्ररसानुभावानाह। नानेति। विविधे सर्वे: रुत्तरंप्रहारै: संकुलैर्व्याप्तैयच्छिरस्त्वस्पर्कैपैः कंपनैः करगमयो:हस्ततलयो: निःपीष्पैर्निर्घर्षणै:। धीरे रु ट:। तस्यभूक्स्य भ्रुकुटि।संहरति भ्रू:। आदिपदेनांगुलीतर्जनादिग्रह:। अस्यो दाहरति। यथेति। अच्छस्या नी दुर्योधनंप्रतिवचनं। भीमेन भीमसेनेन। नानेकद्वेषीनाम ग्रहणमितिसत्यात्। कठ संदिग्धता। कुरुवंशि स्यां क्रियायां मया तथा घृणोतिविसरत्वो गाढेनायसपोक्रियामी यथा दैते निर्विष्णी दुर्लोदृष्ट्वा भोगोभस्योक्रियमा णेमयथा तद्यति क्रियाविशेषणं निर्विधयाच लवत। च पुष्पे मनोहरे चमत्कारे सात्त्विषीश्रेष्ठेनाते तथाते कंवी ग्र:। दृयथायोऽक्निग्रामेनविशेषेण रिक्तिसात्त्वेषामेषी कौरडाणी। नयनेनविधृतानि विशेषेण कंपितानतकंपा लोदिवसेऽनिसोदनादिवकाचिद्निवौच्या मधुकराणीं नामेरार्णाप्रहलीयैकि: यौमिथभाजोश्वेतइस्य बिंबे

उद्दीपकद्रुतं कृत्वा सोऽयं ग्लानस्यकत्वं कस्य ग्लानत्वेन मिथिणस्य गता भातीति विशेषः। ननु चेदं नरोऽद्रसानुभावो दाहरणी
भावितुमर्हति भ्रकुटी दंतोष्ठपीडनादीनां तदनुभावानां क्रिया विशेषणत्वात्तमादमुख्यत्वेन प्रतीतेः मुख्यत्वेन नतु न
दंचंद्र ग्लानिष्ठत्वेकिंतु भ्रमरपंक्तिर्मिथिमिलपङ्कुसर्पकमस्यैव प्रतीतेः। तन्नैवच मकृतिविश्रांतेश्चैतिचेन्नेव॥
भीमसेनेन कर्तृककरी द्रुनिरूपणस्यैवमुख्यत्वेन वर्णनीयत्वात् तस्यच भ्रुकुटी दंतोष्ठनिष्पीडनादिभिः कोधं
विनाऽसंभवात्। तथा चानुभावएवकवेर्वर्णनेप्रतीतिविश्रांतिः प्रतीयते तद्द्वाराच्च भ्रमरद्विरागोऽस्पष्टाद्द्रुतान्त्ये ॥२५॥
मरपंक्तिश्चैवंद्रुमोघलग्लानत्वेन प्रतीयते। तस्मादपङ्कुसर्पकारो नात्र चमत्कृतिरिति श्यामाधामकः। किं चेनुभाव
एवेति दिक्। वीररसानुभावानाह। शौर्यं सादिः श्रौरूपकृतेत्यादेरुपबोधकेर्वाक्यैः परिभर्त्सनवाक्यैरिति
भावः। वित्तमाद्यस्य द्युतिः श्रादिना दैन्याद्र्वस्यपरिशीलनादेः परिग्रहः। शंकते। नन्विति। अत्रौद्रिमस्य
इंद्रियागोचरस्य। ज्ञापकाः। अनुभावकाः। तएव। शरीरधर्मा एव। सर्वत्र। अनुभावकत्वेनेति विशेषः। तथाच।
शरीरधर्माणामनुभावकत्वेच। तमो मानसधर्मत्वादिति भावः। विवक्षिताः। लक्षिताः। तत्राहेनुभावा श्रुतएवा
र्थः। श्रादिपदेनाश्रुपरिशीलनादिपरिग्रहः। वास्तवसंधानमाह। यद्वेति। तस्यच मानसस्याप्यनुभावस्य
ज्ञानमेव। इन्तिज्ञत्योपस्थितसात्मकमेव। अनुभावकं। एतेन ज्ञाहेणिकं न तु नुभावकमेवेतिप्रसक्तौ। तद्यति।
ज्ञानं चेत्सर्थः। वदन्तिज्ञत्योपस्थितसात्मकमेव। अनुभावकं। एतेन ज्ञाहेणिकं न तु नुभावकमेवेतिप्रयुक्ते तेः स्म

रणात्मकत्वे मानसत्वं। मस्तुभिज्ञाना त्मकत्वेपेंद्रियकत्वमिति भावः। काव्यनाट्यसमर्पितविभावाद्यनुभवादेव रसज्ञ
ज्ञापरोक्षमतरीतिमनुसरंत्येवं। इतरथात्मानसमैंद्रियकं चेति यथा श्रुतमेवसम्यक्। नच वज्ञत्तिज्ञत्योपस्थि
तिः प्रत्यभिज्ञाना त्मिकात्मनस्तु चरी तिशंकनीयं। सो यमित्यादिवाक्यघटितपदज्ञत्यपदार्थोपस्थितेः प्रत्यभिज्ञाना
त्मकत्वस्य सर्वज्ञ नीनत्वात्॥ यथानवेणुं संधत्ते न च वरमिरवंडं स्वशिरसो बिरार्जी वैदिस्पंगतद्वलसरवामं नवदति। मृद
सोकादेवं हरिरिह वियोगेनविकलः स्ततोदेवे वेदं राधा चपलनयनप्रांतनरटनै। अभि हृसरव्याः सरवीप्रतिवचनं। पूर्वं श्री
कृष्णावलोकनसमये यत्राधा कृतले ज्ञत्यो तन्नर्तनं तदेवेदमिति संस्कृतस्यैप्रयोगज्ञत्यत्वात्स्वंप्रतिमा स्वात्सरवीप्रति
पदैः प्रतिपाद्यसा यद्ज्ञत्योपस्थितिः स्वरूपा प्रत्यभिज्ञानमनुभावसंबंधि नीतिमुक्तमुत्पश्यामः। उदाहरति। पश्येति
अग्रे पुरः समागमनमात्रः सकलसंगतामनसास्यव्यापारैः तद्घटनानुकूलयत्नः क्रिया वा तस्माद्दोष्मी तदुपदेशो
गुरुः वीसवज्जित मेघनादः तस्यपार्श्वे निकटे। विपक्षाणां शत्रूणां यपक्षः तेषां दमने दलने तस्य। श्रीपाएवं सौ का
ए वधनं यस्यस तथा रावणः। अत्र। विशेषः। सदा स्व धनपरिशीलनवद्धिपक्षपरिशीलनरावणस्य सदैव धनप
दैनध्यसोऽधरद्गलि पाठस्य देवलक्षसन। वत्। इति वक्ष्यते। इष्टौ। इतिप्रकारेण सर्वतः चतुरस्त्रं परिकल्पने
सेवकदनेज्ञत्यतिसतिविवदमानिसति। विज्ञिगीषोः कथ्यात्स्यप्रतिबन्धेषुणेन। यथा मतिसतिलिखा। संधास्मृतिं

निस्यात्मकं संध्यास्मरणं कुर्वन्तः श्रीरामस्यायः कुंभकः वायुधारणात्मकः तस्याप्यवनेऽइति निमित्तसम्यायाम
धननिमित्तेमः कामः संख्यास्वरूपः सकोपि नक्षीणः न निवृत्तः॥ क्षुण्ण इति पाठे न भग्नत्वमर्थः इत्थं च योग
संग्रहे। रविणा प्राणमारुतस्य पूरयेदोदरीस्थः। कुंभमिलाशने पश्चाद्योगी चंद्रेण रेचयेदिति - तेन चरम
स्य धैर्यानुभावोऽभिव्यक्तः॥ अभिव्यक्ते न तेन च शौर्य वीर्यसारपराक्रमसमभाव अभिव्यपीते - इत्यस्या
कुंभकक्रमभंगेनाभिव्यक्तेन भग्नेन धैर्याभावाभिव्यंजनद्वारा कातरतायामभिव्यक्ताया शौर्याद्यभावाभिव्य
क्तिः स्यात्। दयावीरानुभावोदाहरणं। मन्येति - गोपानां परस्परं वचनं। ध्वांतानां अंधकाराणां स्तोमः समूहः।
तद्रूपेतद्वृत्ति। पाथोधरे वर्षति सति - कोऽयं श्रीकोऽयं कोऽयः कोऽयं शनौ कोऽयमं कदृति ईमको पालइत्संगाद्यो पन्यास
स्तु सौमत्वातिशयं व्यंजकत्वमभिप्रायः वस्तुतः कोऽयं शक्रके यः कुत्सा इव या कुत्सा वत्स गोकुलान्वितेषु च
मोदः - स्वपराणि छातमादानंदसंदर्शनं दर्शनं यस्य सः तस्मात्केशवकोऽकृष्णः। हे तत्र दक्षिणे हस्ते स्वस्तो योम
रोधरः गोवर्द्धनगिरिः॥ तस्य च्युतिं निपातन भयेनैव अंगुलीपल्लवैः नवपल्लववदत्तकोमलांगुलीभिः
कृतं स्ववृत्तितं वेणुं नैव दत्तो करोति। उपेक्षते। अथ तनो रंगात्स्वस्त पतितं अंशुकं उत्तरीयं पीतांबरं न हरति
न गृह्णाति - अत्र भगवान्दृष्टं कार्यं उपेक्षते न दीनानामभिरभियंते नवस्तु नादमातिशयमरूपी वस्तु
भिव्यज्यते। दानवीरानुभावोदाहरणं। मन्येति - विश्वरूढिघटस्य मामपनीतां इत्यागच्छतां संवरतेतु शिष्यै

दया ५

पर्द्र।

१२

कौन्तेयप्रतिरघुराज्ञो वचनं - हे कौन्तेय अयं दास्यं न विधेहि प्राह्णिं मुदासीनो मा भव अनुष्ठानं मत्स्याप्यं वी सप्त
सूत्रं स्यात्र शोषा मकरो हि मत्तेति ... लिवाक्षशोषात्। किमनेनेत्यमभितिसंचिंस गृहाण महद्दत्तविहाय स्पृशो
पेयं चमी। नगाछ। नामस्त्रागमनं कुरु किंतु भवंतं शीघ्रमेतेन एतत् अखिलं एतद्रविसन्नकारेण याचे प्रार्थय
मि। हरणं राज्यं मत्स्यमयं कृतं वांकुरुः चेत् यदि। अहंतत्र वदासोऽस्मि भवामि। तर्हि सर्वेव समग्रैव वसुमती
भूमिः संगृह्य तां सर्वे वंदेतिपदहरिः नात्र कुबेरस्या स्वामी नि चिंता भावे नो दानातिशयो धनपते - ननु मा वसुमी
उत्पत्तिः ते प्रतिग्रहणे प्रतिग्रहयाम्भिते स्यादित्यत आह। स्वर्णं चेति - चेत् यदि। सुवर्णमात्रे गृहीतुं स्वरत्ते
दीत्यया दक्षिणा स्ति तर्हि धनपतेः कुबेरात् आनीय मनीषाः संपाद्यते दीयते भयरसानुभावा नाह। करेत्यादि
दंतानोत्तिः काशने अनावृत्य मा पुंडरीकाक्षी। नायुदाहः कंठशोषः। रोमांचेति - आदिनास्तंभादिपरिग्रहः। भ
यरसानुभावोदाहरणं। मन्येति गृहे गृहे सैव गोपानां गोपी प्रतिवचनं। स्वस्तो निह्नुतिलोमः। स्वस्तो विपरी
तः दलनं बद्धीटः दलनं कवलं अमस्तिकं न वदने तस्माद्दलादाकीर्णा विगलितः फेनाद्यमो मस्तिनेत्र भीष्मे
या भवति तथा काकुः स्तरं भिप्रायः। या कुत्सो घोरोऽतिशयो मोघर्घरवः अव्यक्तध्वनिः ते तस्मादगवति
लोचनानि यस्यास्ति या मां यस्या भवति तथा कंपेन प्रसूलितैर्विलोचने ऽद्य मः तेजोमनलतद्रूमस्य रिक्तमा मां म
या अश्वासो नर्म तिर्निश्वासनतसो तुन्मामधिलोऽ धरो मस्यी किं मा यां यस्या भवति तथा वित्तो ऐमरतिते -

अघास्याघासुरस्य वक्त्रकुहरे दरवविवरे कृष्णस्य कृष्णसंबंधिन्यो गावः स्थिताः अवेक्ष्य सर्वानिति शेषः ।। अत्र गोनिष्ठ
कंपाद्योऽनुभावाः तद्दर्शनाद्विस्मयः स्थायी जनितः एवमद्भुतरसः सर्वावगमी । कणवा निश्चयमपि तेनुर्ति न शावकश्चलता दिदो
षः । बीभत्सानुभावानाह । आननेति । आनननेत्रयोर्विघूर्णनं भ्रामणं । नासापुटकुंचनं वक्त्रे राष्ठीवनी तेन च्छन्न
तापादपतनेः अज्ञातकुत्सितादिस्पर्शे चरणपतने : अथनिमः इापनीयः । सर्वांगसंकोचेति । सकलांगानां संकोचो
करणे सर्वः । आदिना नासिकासंकोचनादयो ग्राह्याः ।। उदाहरणे । यथेति । गोपीनां परस्परं वचनं । मज्जामहरूपा सी ॥२७॥
षाममामयशोदे प्रतिरूपं मृदुरेखं कृष्णांगसदर्शनं सारमेकपदे हरे । कपटेन मामममागटाती तावतारस्य श्रीकृष्णं विकृतविस् स्प६
नी कृतेति स्ती । पीतांबरं मुरवं कुहरे वदनमध्ये दिनकरस्य संवीक्ष्यद्दष्ट्वा । अस्मी । रमा यशोदावा अस्मीरितिर्यशोदा
मातापुत्रमारहस्यं तान्नेति प्रसिद्धे व्रजे रसादेसा सीर्षां पुत्रश्रीमातं संतस्य कवले तस्य श्री सा अशुके वस्त्रेणुरवं पिदधे
आच्छादितवती । अत्र मुखस्य वसनाच्छादनेनानुभावेन । निर्धनकुत्सितस्वयाबीभत्सरसानुभवः आर्थसमाकृति
इः सामाजिकानामिलयथेः । अद्भुतरसानुभावानाह । स्पर्शेत्यादि । उच्छ्रास इः । हर्षजनितचित्तविकारः । तथा च
स्पर्शो गात्रस्पर्शनेनतुपादानेन उच्छ्वासेन सर्षः । हाहाकारे । हाहा इत्यादिरूपमर्षच कैर्हे तव वेत्सासाधुव्यपेः साधुवा
दैः साधुसाधु इत्यादिवचनैः । तस्य अद्भुतरसस्य । अथनिमः उपहारैः । निर्निमेषप्रेक्षणेति । आदिना शि
दि रोधूननादिपरिग्रहः । उदाहरणं । यथेति । श्रीकृष्णेप्रतिसाम्यंकोवचनम् । दोर्दंडाभ्यीहस्ताभ्यां वंडितं अरा

तीतोथा अरणां मंडलं संसद्रहोयेन तं पांडवं अर्जुनं वीक्ष्य दृष्ट्वा अद्यापि अधुनापि नाकिनां नेत्रे । नेत्रेषु सामान्येन पुं
सकमिति निपात । निमेषाः पक्ष्मपरिक्षेपाः नैव जाग्रति । नैव वरश्यन्ते । अत्र श्रवणेन निर्निमेषाएव नाकिनः स्थि
ता इत्यनुभाव एवास्मिन् तरंगे प्रतीतिविश्रांतिरितिनयुक्तो भावव्यंदेपः ।। ।।इति श्री कविवागीश भट्टाचार्य
वेणीदत्तशर्मणा विरचितायां रसतरंगिणी व्याख्यायां रसिकरंजन्यां सप्तमस्तरंगः ।। ।।७।। अथ भ्रांतरभावनि
रूपितं प्रतिबंधकीभूता माया अंतरभावाजिज्ञासामानिच्छन्नो अवश्यवक्तव्यत्वरूपा वसरसंगत्या व्यभिचारिरभावनिरू
पणं प्रतिजानीते । अथेति । वमंतु प्रसंगस्य गत्येति भूमः । अंतरे व्यभिचारिभावे निरूपणीये तस्य बहुविषयत्वात्तन्न
निरूप्यात्स्यविषयस्य सात्विकतावस्य तत्त्वीकरणस्या प्रेनन निरूपणमितिनुवक्ष्यगतिः । निरूप्यं तदिति । वत्तमाननिरू
पणविषयी । ननु इत्यर्थः । शंकते । अस्येति भादेः । सकलेति । सकलरसवृत्तिव्यभिचारिभावसमितिभावः । ननु
सर्वपि रूमाहं स्तुरवीसे चलोस्मी संत्वः कस्य निष्ठानुकूल्यत्वनिरूपितपरगतदुःखभावनानिष्ठानुकूलत्वे सत्वं स्व
निष्ठदुःखभावनमात्समुद्भूत तत्तत्त्वं [illegible] धारणास्वात्मविश्रांति करिणे ततः करणं त्वमिति ति मावते । मुहुकापदः शा
त्रुः तत्कृतैषद्दुःखितस्यम भावनो सर्वदा भवत्येव छायारूपान्क्रिया तन्निष्ठेम धः करणस्यासेनानुकूलत्वे परगतदुः
खभावनात्मकेकाव्यव हितव्यापारावेशस्तादृवसत्वे इत्यर्थे निर्वेदस्यमतीत्यादित्रयासंगतिः स्यादित्येतेश्च तुकूले
शाखाद्योर्थे शंकते । नचेति । वाच्यमिति तेनान्वयः । तद्भवत्वादिना । अनुभावान्पचादिना । अयं भावः । परगतदुःखभा
वनामा अत्र वैरोत्पत्तितः तिनिमभावेन निर्वेदादीनां सात्विकत्वापत्तेः सामान्यतो रसं कायेनो सत्तिकत्वे नत्वे

भादीनामप्रधानामेव सात्त्विकभावत्वे तत्कालीनोत्पत्तिकत्वेन करतलादीनामपि सात्त्विकत्वं स्यादतस्तदन्यसादिना
विशेषणीमतामीतदन्यत्वे सति रसकालीनोत्पत्तिकत्वं रसकालीनोत्पत्तिकत्वे सति तदन्यत्वं वेति विनिगमनावि
रहेण लक्षणद्वयापत्तिः लक्षणे वा वैयर्थ्यं नाद्वितीये तु लक्षणानैरपेक्ष्यप्रसंगः । इदमेवमनाद्यमतोपमर्दपदेनोच्यत
इति सिद्धांतमाह । अन्नेति । जीवच्छरीरे । जीवतः शरीरे । स्थायिन इति । मधुपानुभावानुरूपकराद्यन्यः श
रीरधर्मा भवितुमर्हति तथापि शरीरारंभ एव धर्मास्तु सात्त्विका इति विवक्षणीयं । तेन नानुभावेष्वतिप्रसंगः । ध ॥२८॥
तिप्रमोदादीनां शृंगारानुभावानामांतरधर्मत्वादिति संक्षेपः । अस्येति । स्तंभस्येत्यर्थः । विभावाः व्यंजकविभावाः । उदा
हरणं । यथेति । सखी प्रतिसखी वचनं । श्रोणी । नितंबः । पीनत्वा । अत्यंतपीवरः । तनुः । देहः । कृशतरा । अतिकृशः ।
वक्षोऽस्पतरी । वक्षोजयोः स्तनयोः स्तारा शीतदेशाः । कुचयोः स्वरूपत्वं । भ्रमीधरात पर्वतात् । पीवरा । कठोरमांस
कुंभं तत्सन्निकटे निर्विशेष स्थितवा मंदीस्थिते मंदहास्यं यथास्यात्तथा गोविंदश्रीकृष्णे सम्यक् सकटाक्षं करतलेन
तुदा सद्यः प्रापत्साष्टश्या सुंदरदृशा नायिकया स्तंभस्तिरोधीयते तिरोहितः अन्यैर्व्याजीकृत्य तिरोहितोऽपि
त्वीभोपि सह लक्षणया अभिव्यज्यते । स्वेदं लक्ष्यमति । जलमिति । शरीरे दुःसर्थः । नवश्रमजनितप्रस्वेदसात्त्वि
कालीभावत्वापत्तिरितिवाच्यं । परस्परानुरागवत्तायामेव सती तिविशेषणीयत्वात् । अस्या स्वेदस्य । उदा

दाहरणं यथेति । सख्या नायिकी प्रतिवचनं । हे कांते । हे रमणि । तव कुचयोः प्रांतभागे स्वेदबिंदवः प्रस्वेदकणाः
राजंते । शोभंते । तन्नो लक्ष्यते । हृष्यता । हर्षं प्राप्नुवता । मदनेन । कामेन । कुसुमवर्षः । कुसुमवर्षाः । कृता इव । कृताः
किमु । रोमांचो लक्ष्यमति । विकारेति । समुत्थः । समुत्पन्नः । उत्थानं । उद्गमः । उदाहरणं । यथेति । अत्रापि सखी
नायिकयोर्वचनं । बकुलमुकुलं । बकुलपुष्पं तस्य कोषात् मध्यात् । रोषेण निर्यतः निर्गच्छतो मे मधुकरात्सेर्षी
कुटिलताभाजि । गुंजारवसी । गुंजनभतो । स्मितेन । मंदहासेन । सुभगः सुंदरः एष नंदसूनुः । श्रीकृष्णः कपोलपालिं
कर्षे पुलकयति । पुलकिनीं करोति । तव सोऽर्धसारावलोकनेन नंदसूनोः सात्त्विकभावो रोमोद्गम इति भावः
वस्तुतोऽयं नायकनिष्ठत्वेन वर्णयत्सात्त्विकाभास इति ध्येयं । स्वरभंगे लक्ष्यमति । गद्गदेति । रसावेशादिवशा
दस्याः कालीनगद्गदत्वबोधकत्वमात्मानुकूलीभवतेत्यर्थः । तेनानमङनितेतस्मिन्नातिप्रसंगः । महाभावत्वे सतीति
सर्वलक्षणान्तेति विशेषणीयं । तेन तदतिरिक्तप्रमोदे कचिदपि नातिप्रसंग इत्यवधेयं । उदाहरणं । यथेति । स
खी प्रतिसखी वचनं । चेत् कोपात् । दृष्टिः भ्रमते । कोपेन किंचिदुच्यते चेत् अत्र नायिकयोर्विशेषः । नो चेत्तमें
तिभ्रांतिः स्मृतिरिति नात्मनेपदं चिंत्यं । स्वाभेदस्पयति । प्रकटतां स्यात् । तथा चेत् कोपाभिव्यक्तिः स्यात्तदा नामि
का मधीरा सा भवेत् इति रिरंसया वा । इतिरतो । पशुः । श्रीकृष्णस्य पुरः अग्रे राधा मौनं आधाय कृत्वा तिष्ठति ।
भावत्वे सती सस्व कृ समाह । सस्पंतेति । संचकः । अर्थसंचकः । तत्र भावसा भावात् । तस्य चेष्टाविशेषत्व

स्वीकारे ज्वरजन्यांगकंपेनातिव्याप्तिरिति भावः। ननु शरीरस्यांत्यावयविलघटितत्वात्करकंपेऽव्याप्तिरित्यत
आह। शरीरपदमिति॰ मात्रपदमंत्यावयवित्वव्यवच्छेदकं। तेन मात्रकरादावपि सत्वादिति भावः। वस्तुतोन्या
वीमुख्यपक्षेः सर्वांगी। कालाले वाम करकंपस्ये वा संगतेरिति नकोपि दोषइति नवं॰ आलिंगनेति॰ आदिनाइ
ष्टपरिग्रहः। उदाहरणे। सख्येति॰ सखी प्रतिरागबचने। हे सखि त्वं कथय। इदं दृष्टवा मम वरदोकु
रागवत्याः॰ एषः स्वारूह्यतः स्पृहुपतिः। श्रीकृष्णः चंपकानि॰ चंपककुसुमानि कथंचिनोतु। एकी
करोतु। यतः। मत्स्पर्शात्। अस्य स्पृहुपतेः करतले कंपः प्रभवति॰ तस्मात् चंपकाविचयनमशक्यमिति भावः। ॥२६॥
तथा च। मत्स्मृतिरेव॰ मम स्मृतिरेव॰ नान्या। मम। सपत्नी। इत्यता। मम सौभाग्यप्रदर्शना सहजरूपसमान
धर्मवचात्। इयं च नायिका प्रेमगर्विता। तथा च स्वप्रेम्णोऽतिशयत्वबीजकतायेनायकस्य। विकभाववर्ण
नं कृतमिति तिनाभासतादोषइतिरहस्यं॰ विकारेति॰ भावकृतचित्तविकारेत्यर्थः। तस्मात्। प्रभवउत्पन्नः।
प्रकृतइतिनिरुद्धत्यर्थः। अन्यथाभावइति॰ वैपरीत्यभावइत्यर्थः। उदाहरणे। सख्येति॰ अपि हे सख्यौः
परस्परं वचनं॰ कुक्कुटे॰ ध्वाणं। ध्वनिं कुर्वति सति॰ श्लिष्टयोः। परस्परं गाढमालिंगितवतोः। दंपत्योः
आननैर्मुखैः। दिवाकरो रविः। तस्य करैः किरणैः। आक्रांतिश्चासौ शशी चतद्धत्। कांतिं। आध्यो॰ ध॰
तवतः। अत्र कांतिपदवैवर्ण्यकांत्यमंदकांतिकपरं। प्रभातकालोऽर्थः। तस्मिन्नजाते तत्सुरवं

गाभयात्सुभगत्वे मुखवैवर्ण्यमिति प्रोक्तमप्रकोधवशीनलापश्चमाभिव्यंग्यमिति॰ वस्तुतस्तु वस्तुव्यंग्यो दाहरणी
जाघरीति॰ विकारजनितं॰ भावजनितचित्तविकृतिजन्यं नितं॰ तेन नशोकाश्रुण्यतिव्याप्तिरिति भावः। उदाहरणे॰
यथेति। स्वचित्तं मतिसाधिकाश्रुवचने सख्यासखी प्रस्तुयते॰ हे चित्त। मर्दितः करणे॰ दुःखधारां॰ दुःखस
मूहं विसृज विसृजाभाणितिसमुत्थसंबोधिकावीप्सेति भावः। अत्र दुःखपदपूर्वानुरागजनितसंगमे
च्छावाचकं। अयं मुरारिः मुकुंदः उपकंठं निकटं। उपागतः प्राप्तः। इति कथमपि तुं वक्तुं। पञ्चमले घनपक्ष्म
ली। आयते दीर्घे इष्टिनी यस्यास्तस्या रमण्या अश्रुणो नेत्रयोः नेत्रसंबंधीनि अश्रुबिंदुरक्तानि वस्तु
ति७ सितिनिपततिपतितानीबेसुलोलेत्यादि विव्याख्यते। प्रकृतपदलक्षणमाह। शरीरत्वेसतीति॰ शरीरधर्मत्वे सतीत्यर्थः।
तस्यफलमाह। विशेषणादिति। विशेषणत्वेन विकल्पणादित्यर्थः। तेन शरीरत्वेसति चेष्टानिरोधश्चेष्टानिरो
धत्वेसतिशरीरत्वे वेति विनिगमनाविरहासंभवः। निश्चेष्टत्वमिति॰ सुषुप्त्यादाविव्यर्थः। आदिना मरणा
परिग्रहः। निद्रादर्शनेनो धर्मत्वाच्चालिव्याप्तिरिति भावः। ननु चेष्टाराहित्ये मनसोपि प्रसक्त्यादिसत
आह। तेनचेति॰ प्रसक्तस्य शरीरधर्मत्वेनरेत्वनाचेत्यर्थः। अत्र। स्तंभे। मनसः इति॰ नि॰ स्पर्शत्वेसतिनि
श्चेष्टमिनिरोधकत्वेन मनसोपि प्रसक्तं स्यादिति भावः। प्रथा। ननु चेष्टा मनोधर्मत्वात् तन्निरो

धर्मरूपप्रलापो मानस एव न शारीरस्तस्यैव वक्तुमुक्तत्वात् आह॰ स्तंभात् प्रवृत्ति॰ तथा च चेष्टानाममनो धर्मत्वात् इति प्र
सपस्य शरीरधर्मत्वमेवेति नासंभवः। मन एव मानसिक क्रिया निरोधरूपस्य निद्रादिरिति न तिस्यामिरि
तिभावः। उक्तं च सा हि स्पन्दरोधे। चेतः संमीलनं निद्रा। ह्लादमन्दमन्दादिद्रा। दुःखे। निद्रा। सतनोष्ठ्रुसगा
त्रभंगादिकारणमिति॰ प्रलापः। सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञानानि रागकृतानि तिलोव निधूः। भिन्न तेन प्रलापः प्र
तिपादितस्तु तत्संक्षेपः। उदाहरणं। मयेति॰ सखी प्रति सखी वचनं॰ राधया। वक्त्रे। मुखे। नो। न। नचि
तं। सज्जमानेन मया कृतम्। न च शिरः। धुतं। साकूतं न कंपितं। अंगं। नो। न। समावर्त्तितं। गृहे भावेन परा ॥३०॥
वर्त्तितं॰ वासोपि॰ वस्त्रमपि। शिथिलसंवृतं न लेभ्याहृतं। स्वस्थानेन स्थापितं। वा पुनः निचोधारुरं॰ने
तिनेति। नो। न। निगादितं॰ अपि॰ पुनः विशीचनं॰ समाहृते एकवचनमिति न्यायात्। नेत्रयुगलं। श्रवणं
नविरचितं। नरला कृतं। किंतु। केवलं॰ कोऽपि कस्य। सुरतक्रीडा कस्य। कातरं॰ परवशं। चेतः। निःमन
नं। श्रीकृष्णस्य। आननेन। मुखे। व्यापारितं। नंदको पतयाते समुदर्णमती कृतं मुखमनेवैकं नन्तया पर्यपतु
श्रितेतिभावः। ननु चेतसो व्यापारस्य परनिष्ठस्य परायोगपराहस राधानिषेधः सख्याकथमपाहायी। तिरे
त। सर्वांगचेष्टानिरोधस्यैवानुमापकत्वेन समाधिस्थ मनो लयघटवो यमप्यनुमीयते॰ वस्तुतस्तु। अंतर
गसख्याः स्वसखी निष्ठः सुरतपदार्थानाम् स्वसखीकारो रसिकानुभवसिद्धः। तर्क मते त्रिविधा लौकि
कस्त्रीकर्षस्वभावाभ्यासान्तिकर्षो रसिकमते स्वीक्रियते। तथा चोक्तं रसिकप्रियायाम्। मुखनेत्र

वचनमार्गैः प्रकारी भवति मानसिक रूपदार्थः। स एव भावो विद्वद्भिः स्वानुभवविषयी कृतो ज्ञायतीति। अन्ये तु मनव धर्मे॰
सकलांग चेष्टायामनोधीनत्वात् मनसि लीने तस्या निरोधोऽवर्जनीय संनिधिः। तथा च मनोधर्म एव प्रलापः।
स एव चराधाकर्त्रककृष्णाननाधारकचेतसो व्यापारीकरणत्वेनाध्यवसितः। तथा च प्रदर्शितप्रलापस्य रूपेण
वीरत्वे सति त्रिविधोपायस्य संभवाधायकमेव। निद्रा तु भवति व्याधिरेव न॰ नहि सामान्यतश्चेष्टा निरोधो निद्रा
दिर्वा प्रलापो वा भवितुमर्हति। अनेनैवं लक्षणं संकार्यं तत्। किंतु पुरीतत्या रवीतरनाडीभिन्ने त्वचो मनस्पन्दे चेत
सः भवनमिति प्रलापः। चेतसस्तत्संबंधो निद्रेति कनकाचलस्थले चलप्रयोरिवस्तमत्यन्तरेतरं। अत एव
स्तम्भमेवसात्त्विकभावानां संको। एषाद्यमरणे कृतं चाक्रोलिस्मतं। यथा। भेदोचानिचित्तोर्ध्वसंकुचतटस्वेदः प्रव
पयोधरे पांडुगंडतलं वपुः पुलकितं श्वीनेममनस्तिष्ठति॥ भासस्पंनमनागश्रितं चरणयोः स्तंभः समुज्जृंभ
तेतत्किं राजकुमारि निकामधरणीभ्यासोपमालोकितं उत्स्तनसीनेममनस्तिष्ठतौ। मनेन प्रलापस्यैव प्रदर्शितत्वात्
सपोन शरीर धर्मः किंतु मनो धर्मः॰ तस्य शरीर धर्मत्वे शरीर धर्म स्य च चर्मकस्पनं तु नरका हास्ति॰ मन्निमा
मकचेतनत्वी कुर्या॰ सात्त्विकभावेति॰ स्तिंतपदबोध्य स्वेदस्य सात्त्विकभावसमर्थः। सामानाधिकरण्य
दर्शनात्। उज्ज्ञानमनुमनसादिति पदबोध्यज्ञेभामते काधिकरणपनवर्जवपत्॰ नचेति॰ स्वादिस्तन

नान्वितं। सात्त्विकभावानुभावइति- साक्षात्पत्नौ भावानुभावइत्यर्थः। यद्वा सात्त्विकभावानुभावइत्यनुषंगः। तस्य
वस्रकरणेन पूर्वमुपस्थितत्वानुसारादितिनच वाच्य मित्यत्रहेतुमाह- सतीति। भावस्यानुभवित्वस्याप्यत्वा
दितिभावः। तथा- अनुभावत्वे सतिभावत्वस्य- इष्टत्वात्। अतएव वक्ष्यति रसानुभावविनिरूपणे ऽस्माभिरुक्तमनु
कार्यानिविष्टता स्तंभादीनां कृ। तेषां- अंगा कृष्ट्यादीनां। तस्य। भावस्य। एतत्- एतेषां शरीरचेष्टात्वं- तदे
यदर्शयति। अंगेत्यादि। जृंभा मेंगाकृष्ट्यादिजेंद्रत्यर्थमिति- जृंभत्वेति। विकृभादेवरमानुकूल चित्त ॥३१॥
विकारादेव। तन्निवृत्तौ। चित्तविकारनिवृत्तौ- रोगदोषादिकृतचित्तविकारजन्यत्वं भावो नभावतेष्ठ। नानु
भा कृतं वा किंतु दोषत्वमेवं त्वधर्मं। उदाहरणं। यथेति- पार्वतीसखीनां वचनं। मानं- आधाय- धृत्वा। रहसि-
एकांते- स्थिता याः तिष्ठंसाः [illegible] याः। हिमाचलकन्यायाः जृंभा मानकृत शिवालिंगनादि
विलंबा स हरस्यावर्जिताः जृंभासंभाव्य दृष्ट्वा स्मेरमुखः हसितमुखः महेशः महादेवः अधुना गिरि मा
न निवृत्तिं भविष्यतीति महेशस्य हर्षातिशयो हास्येनाभिव्यज्यते- करांगुलीभिः संहतांगुलि शब्दैः चटु
धनि चटचट धनिं कृतमा चकार कृतवान्। हि कापतनं जृंभा सुखी वा तिघातांगुलि धनिरि सुक्ते। चतुर्थ
स्तु मान्यवित्तो यमकमो। मध्यमानुरागौ शितरुगोपितं सा रस्तु भावएव जृंभादिर्नतुनवमः सात्त्विकभाव इतित
हु- व्यभिचारि भावा तस्य निरूप्य कार्यमेवं जृंभादिकमिति सप्तरे॥ ॥इति श्रीकविगोविंदभट्टाचार्यविर
चिता यां रसतरंगिणी व्याख्या यां रसिकरंजन्यां चतुर्थस्तरंगः॥ ॥नन्वत्र विपर्यसात्त्विकभावस्य स्मर

णोपेक्षा नर्हत्वया निरूपणं समाप्य बहुविषय व्यभिचारिभाव निरूपणं प्रतिजानीते॥ अथेति- सात्त्विकभा
वनिरूपणानंतरमित्यर्थः। निरूप्यंत इति। कर्तव्यानिरूपणे विषमा व्यभिचारिभावा इत्यर्थः। आचान्संम
तिमाह॥ तत्र भरत इति- व्यभिचारिभावनिरूपणे भरतमुनिवचनं प्रमाणमित्यर्थः। योगार्थमाह। इतस्त
त [illegible] इति- समस्यां तसिध्य। ततस्ततरसा भाववर्त्तित्वमित्यर्थः। देशेषु- अधिकरणेषु। संचारित्वं- वर्त्तित्वं तत्र भवत
तद्रसाभाव बहुवर्त्तित्वं- ननु यत्किंचिद्रसवर्त्तित्वेन ततत्रसाभाव बहुवर्त्तित्वासंभवादाह- अनेकेति- एकाभि
धिकरणत्वेन रसाधिकरणत्वासंभवादाह। व्याप्यत्वमिति। अनेकरससमानाधिकरणत्वं व्यभिचा
रित्वं। अनेकत्वं चात्र एकभिन्नत्वं- तथाचैकरसमात्र समानाधिकरणत्वाभावो व्यभिचारित्वः सिद्धांत
अवच्छेदकभेदेन निर्मायकं कृत्वा तथा चस्थायी। भावत्वावच्छेदकं निर्वेदनिष्ठं रसपर्यंतस्थायित्वं- व्यभि
ने। स्थायिता किं जीवने ने स्थाकरा। चंद्रधादिकृत बहुविधि मापिस्थायमानमसंभवादाह। संसारेति- सं
सारोऽसारएव कि तत्वज्ञानतया स्थायाकेरसंसारविषयकइच्छाभावेनिर्वेद इत्यर्थः। तत्वज्ञानजन्य

साधुपाधिविशिष्टस्य शांतरसस्थायित्वं केवलस्य व्यभिचारित्वमिति विवेकः। तत्रेति। एवमंतमयमं। तस्य
निर्वेदस्येत्यर्थः। आदिना ऽऽत्मविचारपरिग्रहः। यथेति। करतलकपोलस्तंभेन खेदमूकाशननिःसरणं।
आदिनाश्रितोद्धननपरिग्रहः। उदाहरणं। मध्येति। किंभमति मित्र वचनं। हारेणेत्येति। तत्पर्यंतमं।
तस्यां समं तां परिसिरणं। भ्रमाम। आभंगेतुं। विदुषां। पंडिताना। वादम। वादं कर्तुं। अथवादपदेनाचिह्नि
गीयते कस्मात्कथमुत्पन्नं योग्यं। ननु तत्सर्वं भुक्तं कस्मात्सर्वाशनरणं। तस्मात्तत्सूत्रानोपामत्तेनोपादेय
मानं। तस्यस्यैवरमत्ते नरभवस्तु परंपरामीमांसितुं योग्यत्वात्। विद्या। चतुर्दशविद्याः पुराणन्याय
मीमांसाधर्मशास्त्रांगमिश्रिताः। वेदाः। स्थाना निविद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेति सुताः। अधीताः। पठिताः।
मानधंसनहेतवे। मानभ्रंशनिमित्तं। तेते। नाना। धाराधिपराजानो धनिकाः परिचिताः। अवमान
पूर्वकं तत्सहराधीश्वरगृहे दीर्घकालं धनेच्छया स्थितमिति भावः। सरोरुहलोचनमनानाम्नाः कृमस
कंतनेत्रामाः स्त्रियो भुक्ते। किं तेषाम्। वियोगदुःखमनुभवितुं स्पृहः कृताः। सा कृतमवलोकिताः ए
तत्सर्वं कृतं। परंतु कुज्ञानेन कुबुद्धिना मम प्रमाणकारे दुःखदानि पूर्वकस्यकेसकामनातुरन
कोनेत्रामणनाराधि नसेवितः। अनेन मया कृतं प्रयागं सार्वकालिकमिति वा करस्यकसकामनाध
नकृमप्रयागेकालमुक्तस्यैव प्रवृत्त्या वक्तुः कामुकेषु मतीता सम्यक् निर्वेदो नमतीति प्रथमवतरतिलक्षा
परस्यस्यना रसैव वक्तुं मुक्तमिति। गेहानि स्त्रियति। निर्वलनेति। बालाभावद्वत्यर्थः। तस्य शरीरधर्म

५३२

त्वादंतरधर्मतया स्मरणमाह। निःश्वसतेति। असमहासनिःश्वसित्यर्थः। चित्तस्वात्मकांतरधर्मेतिमावत्। स्था
भावद्यत्परे। अरतीति। उद्वेगद्वत्यर्थः। रतीति पाठस्तु प्रामादिकः। बलाभावे सद्यस्तमोका नरतिर्देशले
उद्वेगस्तु जायते। अर्द्धपाठे रसाभासत्वं केपदं। रसवाङ्मयाभासेत्यर्थः। अत एव श्रमभावाद्भवः। तस्य
सामान्यतः स्वाभासत्वात्। ननु सर्वं विहाय मयद्वैवस्येयमिति सर्वांगचेष्टानिरोधरूपस्तानि
त्रवर्तुं अधरीतीति चेतन्। कष्टेकस्यनापत्तेः। हुधादपद्वति। आदिना येन तस्य संग्रहः। इमभावाद्यद्
ति। आदिना कंपादिपरिग्रहः। उदाहरणे। यथेति। सखीभिः सरवीवचने। पुनरीहणमरे प्रियमतीवांस्त्र
तिपुनरीहणं कुर्वीतिव्याहर्तुं वर्तुं कंठाद्वहिः। गिरो वाण्यानि निःसृताः। ननिर्गताः शोषः उर्वरितोमः आश्ले
षविधिः पूर्वं चुंबनादिकं कृतं तत उर्वरितोयः आलिंगनविधिः। यद्वा शोषः उपभुक्तचुंबनादितः आश्लेष
विधिः आलिंगनविधिरित्यर्थः। शोषः उपभुक्ते तरेपि चेतति हे मवकायात्। तं विधातुं कर्तुं दोर्लताऽपि क्षाम
ता वल्लीयल्लतादोर्द्वंद्वे नोन्नता। नउन्नती कृतं। किंतु प्रातः प्रभातसमये तस्यै शीघ्रं। अपास्य।
सत्वरं हरोत्री कृत्वा गच्छति सति। चंडांशुः। रविः। तस्य यः चंडातपः धर्मादिधर्मोपस्थितः प्रचंडकिरण
तापस्य रूपयः हरोजालाः स्थिराइति पाठे निनिमेषप्रेक्षणेन हर्षरूपाति शयरूपागमना निरभिधास्यते।
रीकां निरूपयति। उत्कटेति। उत्कटे कल्को टिकस्यर्थः। अनिशेति। ममानिशं भावी साकारकहानवि

शोधेत्यर्थः ।। दूरस्थानिति मयैवं दूरं न स्यादित्याकारक ज्ञानविशेषवत्स्वर्थः । तथा च सोत्कैककोटिकानिश्चयहानि
विचारः शंकेतिलक्षणार्थः । एककोटिकेतिग्रहणात् समानिश्चं भावी नवा मयैवं दूरं स्यान्नवा दूरं स्यादित्याकारक
संशयमेनातिप्रसक्तिः । तत्रशंकायां । दुर्नयः दुष्टाकृतिः आदिना महत्कुलनिंदापरिग्रहः । उदाहरणं यथेति
सर्वोमतिसर्वावचनं । एते । गुरुजनाः हिताः । चिंतालोचनाः । त्रिजगत्यां सर्वं प्रसरजः पश्यतीति । खलाः दुष्टाः
ढिंढूमनएवदोषा मेषां तेतादृशाः । अस्मिन्निंदावचनानि सदाते षां किंदूषणेनेति न संते इतिभावः । पौराः पु
रवासिनः क्रूरवचः परुषवचनाः । निर्निमित्तं पराभिशमवदन्तीति भावः । किंलक्षणाः प्रपंचयशसः । प्रपंचः प्र
रवंचनं । प्रपंचो विप्रलंभनमनुतिहैमवा स्यात् । तन्निमित्तं यशो येषां तेतादृशाः । अतिपरवंचन चतुरा इतिभावः । प्र
पंचवच्चस्यादिति पाठे प्रपंचो विप्रलंभनं मेषु ते तादृशा वयस्याः सखायः सखायो विप्रलंभनैककर्तार इतिभावः ।
धिग्धिक् पतिनाता वर्षं भवा । सर्पिणी । दृष्ट्वैव सर्वं सात्वा दशनीतिभावः । किं स्यात् । कुलेसंकेत कोलेन मिलनं
कथं स्यात् मिलितेवा किं भविष्यति । तदभावे दविरहहाने किं स्यात् कथं विरहो गोप्यः सेत्यर्थः स्यान्निष्पस्य वीरं की
रणे । अमतकेत । वारंवारं वामनयना सुंदरनेत्रा संचिंत्य विचार्य उपायं … निश्चयस्य निश्वासं कृत्वा
कष्टोसहि वहोऽसुगमस्थानं कृष्णासि । किंशुकानोपलाशकुसुमानी दाममाला अस्य … स्योपमर्तिलोप
हारणे छमेतिभावः । अथ सुरतगोपनमेवं नामिका । किं स्यात् सुरतप्रकाशे किं भविष्यतीति अनर्थं वीक्ष्य विचार्य ।।३३।।

अत्र सुरतगोपनार्थं पलाशकुसुमदाम परिधानं साऽऽस्यात् अतएवेतमकुसुममालानविवक्षितेतिभावः । पुरंत्य
नर्थेयं । संचिंत्यपदार्थविन्यस्यातिपदार्थयोरव्यवहितपौर्वापर्यं एकस्मात् आनाधिकरण्यमती यत इतिसर्वत्रैव निं
तत्र विन्यस्यातिपदार्थानुविन्यासानुकूलकृतिमत्त्वं तदन्वयिमेवाव्यवहितपूर्वकालीनसंचिंतनकर्तृत्वं स्यसंचि
त्यपदार्थः स्यान्वयः । तथाच । अव्यवहितपूर्वकालीनसंचिंतनकर्त्रीभिन्ना पलाशकुसुमदामकर्मककनद्यः स्यसा
धिकरणकविन्यासानुकूलकृतिमती वामनयनेतिशाब्दबोधः कर्तृविशेष्यकबोधमते । क्रियाविशेष्यक
बोधमतेतु कर्तृ स्यसाधिकरणिकापलाशकुसुमदामकर्मिका वामनयना कर्तृका विन्यासक्रियेवं
बोधकारेपि अव्यवहितपूर्वकालीनसंचिंतनकर्तृत्वस्य मुख्यविन्यस्यातिपदार्थक्रियायामन्वयोपपत्तादेवना
न्वयः । वामनयनाकर्तृकेति समस्तभागेकदेशरूपवामनयनापदार्थं समस्तभागभयेन नान्वयः सविशेष
णानांवृत्तिर्नअस्य विशेषणयोगोनेतिवा निष्कर्षः । विष्ठिघान्वयेनु वा का भेदापत्तिः । अतएव । गुलाद्देवदत्त
वबो धोवैया करणे रपि च । कार्यः । इतरथा देवदत्तकर्मिका अङ्गनानुकूलकृतिमान्देवदत्त इत्याकारक
तपूर्वकालिकभोजनकर्तृत्वस्य विशेषणमस्मने कदेशो देवदत्तेन्वयः । विशेषणमस्य विशेष्या न्वयि तेसतिस
सत्वरूपत्वेन सत्वरूपभंगापत्ते रिसम्य अचिंतरः । अलम्या स्वरूपति । परनि । परासर्वस्य सहनी । परस्यानिष्टे

भयविस्मयकारकतत्साधनेष्वावेगस्यार्थः। तत्रत्नस्यां अस्य स्याम उदाहरणं। यथेति। पार्वती सख्या दृष्यमुक्तिः। भया।
भियमूर्ध्वं विनसबद्धोवासो मचैतान्दृशोहरशिरसि तुषारभानो भ्रेड्स्य कापि भ्रमया पिकलापि वसति। इति अस्य
भवभयदत्वानी। मतिभवनं गरहेगहे भति भधरं पर्वते पर्वते विधुंतुदस्य मर्त्तिराङ्कुस्वरूपं शिरवनि। ननु भसवत्तिस्
तशिरस्यास्थिताया भ्रेङ्कस्याः भवान्याष्यति भवने भति पर्वतं तस्मिन्विनापि राहु मर्त्तिं नं किमप्यनिष्टं कर्तुं समर्
र्थस्यात्। आश्रमस्य बलवत्तेआश्रितं नकोपुपरेतुं शक्नुयादिति भया दितिचेत्। मैवं। यतो हरशिरसि चंद्र
कलाभि सोस सभा भवान्या मुग्धभावो भिव्यज्यते तेन नकोपि दोषः। वस्तुतस्तु भति भवने प्रतिपर्वते विधुंतुदमत्तिं
शिरवनेन मुख्यतया भवान्या मुग्धभाव एवाभिव्यज्यते तेन चास्या भ्रागतस्या पतीसानासस्याधनेनं भवानी
विषमार्सं बना भांक्षितो गुणो भक्त्यर्थ। एवमेव हरशिरसि मस्य वासो न सह्यः। युष्मं चतुर्ष्वप्याकलावसतीति
मुख्यतया। स सैवाभिव्यज्यते उत्तरार्द्धं चतद्नुभावेन। निद्युत्तेन क्रोधेनविवेकविस्मृतः सोपतिभवनं प्रतिप
र्वतं विधुंतुदमर्त्तिं शिरवनं नदोषामेसपरे। मदं नहयति। हर्षेति। प्रसन्नतलभया चेतसो विकासस्तावदिष्टेत्सर्थः।
मद्वपुष्यामी स्यनुभवसिद्धो हर्षतुल्यो जातिविशेषस्तद्वान्हर्षइत्यर्थः। आरवेउपाधिरूपस्तद्वान्वेसपरे।
उत्कर्षे सरसयति। दुःखेति। दुःखाविषमकइत्यर्थः। तत्र। मदे। तत्र। हर्षे। नचेति। जातिविशेषादिति।
उत्कर्षहानिरित्यर्थः। तत्र हर्षे। अत्र मदे च। स्वरूपभेदात्। हर्षेसोत्कर्षसत्वस्वरूपभेदात्। यद्वा मनः प्र

॥३६॥

आस्वादयति ३

सादत्वमनोमोहरूपोपाधिभेदात्। तत्र हर्षे। मत्त भदे। तेषु वर्णीकाः। धीरइति। धीरे संचारिणि मदइत्यर्थः।
अनुभावकारिति शेषः। सामान्येन च। धीरादीसंचारिणि मदे च। अनुभावकारइति शेषः। उदाहरणं यथेति। मं
धुपकवीनां परस्परमुक्तिरियं। असौरसज्ञः। रसनेन्द्रियं स्वयं मधुमनुभवत्यवति। अस्मात्कथितरोंहृरसानी॥
ननु। अस्मान्नर्थकं। यथा इति। हेतोः। तत्र। मधुनि। समक्ते। रसनातिरिक्तं संकथाइयं। प्रतिबिंबस्य मधुमध्यपतित
तत्वाद्याप्याः। निमेषेण। व्याजेन। मकुलितिपतति। तेनेन्द्रियाणां सर्वांगीणा स्वादस्तेन च नमन घूर्णनं वचनस्रवस्
नेत्रतिशीथिलस्यसंमोहरूपानिद्राबाधिव्यज्यते। श्रमं नहयति। आयासेति। सर्वांगिकश्रणकार्यं समं
तानुरूपपाठापरश्रेयनाशइत्यर्थः। परावभवलिरस्कारेनाशोधतिहेमकोशात्। तस्येति। श्रमस्येत्यर्थः। र
सर्थीपरस्यसमणार्थं। गसादमपुति। आदिना। आलिंगनादिपरिग्रहः। विभावपुतिपूर्वेण। सुमः। स्वेदादयः।
आदिनानोमांचादिपरिग्रहः। उदाहरणं। यथेति। सस्मणं प्रतिसुमं त्रयावयं परस्परं वनवासिनां वचनीयाः। सः
प्रसिद्धः। रामचंद्रः। सहेलोद्धे। निर्गतायाः। चलितायाः। स्वेदंबुभिः। मस्वेदजलकणैः सम्पर्कमिते। आर्दीकृ
ते। पयोधरे। कुचद्वये यस्यास्तथाविधायाः। मिश्रिभिसादेशादुतिसरणमा भीमिथिला जनकः। तस्याः पुत्र्याः। सीतायाः। अशोणा नश्रमानं अपांगपाते। सकटाक्षवीक्षिते। श्रीभिसीयकार।
त्रीचकार। अत्रमार्गपरिश्रमस्यात्यतया भावध्वनिविलोपप्रसंगस्तत्राभ्यामार्दवेनायासो। तार तोश्री

रसत॰टी॰ शु॰रत्ने॰र॰

मस्यांगतया गुणीभूतव्यंग्यता यस्यांगत्वं तथा विरामेणासर्वथैव। ता। निर्गमनचिंताविता: प्रस्वेदश्च करणेरनुभावि-
तइति विभावानुभावाभिव्यक्त: श्रम: श्रमपदेनानुकरणविषयो। किं यत इति न प्रथमदोष: द्वितीये रामाश्री-
वनामोसीता रतौ श्रमो नांगतया प्रतीयते सहगमनाभावे पिश्रमप्रतीतिसंगात्। किंतु रामविस्मयकरसु-
कार्यणत्वे हगमनेरवेदातिशय्येन जाता वर्णतया मुख्य एव श्रम: प्रतीयत इति न कोपि चिंत इति: श्रासर्ग-
सेतु मति- उत्थानेति- देहस्पोत्थाः शस्यभोगीकरणामिसूत्र्य: अत्रोक्ष्मातं योग्यपी सपि विवक्षणीमंते ॥३५॥
नपंगोन व्यभिचार:। वस्तुतस्तु सर्वेंद्रियशैथिल्यमुख्या नपदेन लक्ष्यते। गर्भादिस्मृति- आदिना भारवाध-
णादिपरिग्रह: श्रमकार्यं वदं अतएव श्रमानंतरमुद्दिष्टोस्यति नत्तो वर्म। क्रियाका तयं। क्रियमाण सामर्थ्य।
तदाद्यम्लानादिना नेत्रमुद्रणाद्विपरिग्रह: उदाहरणं मधेति- पार्वती सखी नां परस्परमुक्ति रियं। गिरि: सु-
ता पार्वती॥ स्तनहारमष्टि- स्तनयो: कुचयोर्हाररत्नो हरतेंग: ह्रंदं तेहरसखं। शिवंकरेणरांगु प्रति वंदं तावत।
मध्यमं निश्वसेन वा। नशिथिक। नसमं यौवनत्व। कृतक्रमसा कोत्वो यो हेतुभूत विशेषणमाहे। गर्भवतीति। तु
उत्थिता वेदा दाधस्य मिति भाव:। किंतु विहस्य। हसित्वा दगंधर्व। दग भंगी। कातरयो नुकार। कातरभावं
मापितेति भाव: दैन्यं स्कूयति- दुरवस्थेति- विपत्तिजन्यदेहसंस्था विशेषद्दसंभु: नन्वेतादृशावस्थासं-
चितं दैन्यं नतु तदेवेत्यत आह। दु:खेति- अतिरेक:- आधिक्यं। मनोंतरमाह। अन्योन्यं चाश्रमृ- अप्रागसंर्ग-

+पतोपश्रिवर्णितासर: सरिद्धिसेकाभि- अतएव [illegible] अतिकृतिमष्टिपदे [illegible] अमरव्याख्याता: [illegible] हारोमष्टिरिवेसुपमितसमास: तेन
पतिलुप्तश्चिमिवक्षानो हारेवपतनभ्यादितमष्टिं कृत्वा अतिवतोऽपृतिमपदे- अन्यथा [illegible] रपदे हारमुक्तावली ति- अमरको [illegible]
उपदर्शितार्थवीडकमष्टिपदस्यकैमर्थ्यस्यात्- अथवा एकावस्येकयष्टिकेतिवाक्यादेकस्तिकए कावली हारो यष्टिपदेन अतिपाद्यतइत्यवधेयम्॥

व१

तह्रष्यति- तदसदिति- हेविर्विषयत्वेन- शारीरत्वेन। मध्यस्थुते वाह्यविषयस्यानुभावकत्वे घटस्यापि तल्लक्षणसंगः
स्यात्॥ तदनुभावकत्वात्॥ दैन्यानुभावकत्वात्॥ अस्य। दैन्यस्य। आदिना आधिपरिग्रह:। अनुभावा वृत्ति-
आदिनाऽनौज्ज्वल्यपरिग्रह:। एवं च मनसो ग्लानतास्वेत्वा चेतसो दैन्यमेवेत्यवधेयं। उदाहरणं। मध्येति- ता
तेचरणकृतं। सखी। प्रतिसखी। वाक्यं। अंसे- स्कंधे- कृतसमासिको। कवरीभार: स्तनतटे। स्तनयो: प्रांतभागे॥
नेत्रांभसि। नेत्राश्रुपूर्णां। निम्नगा। नदी। तेनाश्रूणां बहुता ध्वनितं। माघेन मदी मन्मथ: कंदर्प: स एव कुंजर:।
माद्यन्माघवन्यासो। नन्दमधुकुंजरस्येति समास: सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य विशेषणयोगो नेति वार्तिकात्।
सचासा विद्ध्येति तत्पुरुषगर्भ: कर्मधारय: वार्तिकं तु व्यधिकरणतत्पुरुषादिस्थले चरितार्थं। [illegible] सह स्पराद
मातेगेसु दाहरणात्। वस्तुतस्तु पदार्थ- पदार्थेनैवान्वेति न त्वेकदेशेइत्याशय एव वार्तिकस्य सुलग्नेग्व। यंत्रेन
कचिदेकदेशान्वय स्त्री कार्येपि नरुति:। ननु विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति सूत्रे विशेषणं समस्यते इत्येता
वतैव समासवधादे विशेष्यस्य ह्ले सिद्धे- यत्तरपदवैयर्थ्यापत्ता। विशेषणत्ता वच्छेदकविशेष्यता वच्छेदकयो
र्भिन्नत्व एव कर्मधारयइति। एवं तत्कर्म माघेन्मन्मथो सा दौ कर्मधारय: परस्परव्यभिचाराभावात्। विशे
ष्यतावच्छेदकस्य मन्मथत्वस्य भावव्यतिरेको माघत्वस्य सत्वेपि माघत्वाभाववति मन्मथत्वस्या भावात्। व
र्ण्दामाघत्नेवमन्मथ: प्रभवति अन्यथा तत्कार्यस्य दहनानुसंधानस्यमत्तो रमणावस्थाया मसुमने
वापत्ते- अन्यत्रैवचित्। ज्ञापकवशात्। विशेष्यतावच्छेदकव्यभिचार एव कर्मधारयाभिधानात्। नन्वेवंतद

कसर्प इत्यादावपि स्यात्। तत्र बहुलग्रहणेनैव समासनिषेधात्। अत एव वक्ष्यति कार्त्स्न्यविवक्षा। शिंशुपे सेवमसुदाह
रणं दत्तं। न च विशेषणस्य पूर्वनिपातनियामकसूत्रेणैव तात्पर्यभेदेऽपि विशेषणं बहुलमिति सूत्रेऽन्य
तरपदवैयर्थ्यं तद्वदस्यमिति वाच्यं। विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारत्वे नयत्र पदस्य पि विशेषणत्वसंभवात्
न चैवं विशेषणभावस्य कामचारत्वे ऽसामर्थ्यं नमिति प्रयोगापत्तिः। तादृशप्रयोगे तुल्यत्वस्य विशेषणत्वविवु
[illegible] कैरिष्टापत्तेः स्वीकारात्॥ अत एव चोक्तं सुखमुखचंद्र पद्मयोः साधुर्च यत्तु लोकप्रसिद्धमेव
विशेषणं तद्वाचकपदमेव सत्रे विशेषणपदमिति लोकपदस्य याव[illegible]कस्य[illegible]। केचित्तु विशेष्य ॥३६॥
तावछेदकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वेनैव विशेषणत्वं तुल्यत्वनी। तत्रो लोहितमयोरपि साधुत्वं। न चैवं
दशिंशुपादिप्रयोगस्य विशेषणपूर्वनिपातेनैव वारणे सत्रे न्यतरपदवैयर्थ्यमिति वाच्यं बहुलग्रहणेनैव
वधवित्रिसत्समासः। कृष्णसर्पः। लोहितशालिः। कश्चित्तु रामो जामदग्न्यः। व्यासः पाराशर्य इत्यादि प्र
योगवारणे हृष्टत्वादिसाकु[illegible] शब्दको[illegible] उपसर्जनमिति तावदन्वयमत्रे सुक्तं। अप्रधानमुपस
र्जनमिति तत्रादिकृज्जातिशुणशब्दयोः सन्निपाते गुण एव विशेषणं तस्य द्रव्यपरिछेदद्वारेव क्रियानिर्वर्तकत्वा
तथोत सवत्र[illegible] भवति [illegible] तत्र[illegible] गा[illegible] कृष्ण[illegible] न तु न्येन
नपि[illegible] क्रियाजातेरप्युपनिपातएव न वर्तते। तो [illegible] पाचकः [illegible] व्यवस्थितएव। यच्च तु
णशब्दयोः क्रियाशब्दयोर्गुणक्रियाशब्दयोर्वा सन्निपातस्तत्र नियम एव। खञ्जकुब्जः। कुब्ज
खञ्जः। पाचकपाठकः। पाठकपाचकः। पाचकखञ्जः खञ्ज इति। शिंशुपावृक्षः त्वत्र तु शिंशुपात्वस्य व्याप्य

[illegible] सामान्यविशेषभावविवक्षया स्पष्टैवेति तदसत्। पक्षान्तरे क्रियान्वयित्वप्राधान्यं। यद्यपि क्रिया
न्वयित्वप्रधान्यं। एतावतैव शिंशुपावृक्षादिनिर्वाहे विशेषणविशेष्ययोः कामचारस्य दुर्वारत्वात्॥ नीलोत्पलं [illegible] त्वनी
संनिधौ [illegible] क्रियान्वयित्वस्य [illegible] चिन्नो [illegible] विचित्रत्वभवा विशेषणविशेष्यभावस्य कामचा
र्यात्तु [illegible] नीलोत्पलमिति प्रयोगः साधुरेव। एवं पाचकपाठकः इत्यादि तुल्यं। मतो तत्र शिंशुपावृक्षस्य [illegible]
शिंशुपा विशेषणमेवेति तदपि न। विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारत्वेनाव्यवस्थायोगात्। अप्रधानमेव पदार्थं [illegible]
विशेषणविशेष्यभावाभावापत्तिरिति दिक्। [illegible] कुम्भकारेऽर्थे [illegible] उपपद्यते समासः। तस्य [illegible] दन्तं
मनः [illegible]। किं वाच्यं [illegible] वाच्यं। विरहानले न वियोगिनि ना सरसंरसो [illegible] पूर्वकं प्रदह्यमानं अधिकं [illegible]
नं वपुः कलेवरं। [illegible] नेत्र तु संवधे चेत्तस्तवं भवतु पर [illegible] कृपोत्पः पा [illegible] नवीनता [illegible]। फेनो [illegible]। फेनल
हं। [illegible] वपुः कर्तृ [illegible] धारक [illegible] चनं [illegible]। वस्तुतस्तु [illegible] एव साधुर्न प्रय
मानः [illegible] फेने [illegible] निमित्ताभावात्। वपुषस्तु [illegible] न सदह्यमानस्यैव [illegible] सम्भवनात्। अत एव भावक
[illegible] फेनोत्[illegible] चनी। स्ववधेयं॥ ननु [illegible] निर्दिश्यमानं [illegible]। न चाविभावानुभवेभेदः [illegible] निभावे
रक्षा [illegible] विभावाः। [illegible] अनुभावाः [illegible] भावो [illegible] व्यभिचारिणो भावाः।
कामक्रोधशङ्कादयोऽनुभावा इति वाच्यम्। [illegible] भावे रसाभासादिनाम [illegible] बोधकाभावादि
ति चेन्नेवम्॥ अणुरपि विशेषो [illegible] ध्यवसायकर इति [illegible] अन्यत्वेन रसाभासऽन्यत्वाभावात्। निर्वि

तास्वरूपस्तानिपुरवस्थास्वरूपदेश्यमो: स्वरूपभेदादपिभेद: स्फुट:। अतएव साहित्यदर्पणे। रसाभासमनंतता प्रवृत्तिपाससादिसंभव:।
ग्लानिर्निः प्राणता कंपकार्श्यानुस्मरणतादिकृत। दौर्गत्यादेरनौजस्यं दैन्यंमलिनतादिकृत इति ग्लानिदैन्ययो: स्पष्टंभेदो वर्णितस्तु
स्पष्टो तावत्। चिंतामसृसति। चिंतेति। चित्तैकाग्रता। एकस्मिन्विषये चित्तस्य प्रवणता स्थितत्वं। दृष्टेति प्रभृतिपदेन दृष्टप्राप्त
ति४ प्राप्तपरिग्रह: अनेनेष्टं कथं स्यादिति तत्प्राप्त्युपायचिंतादर्शिता। अनुभावकृति। आदिनाऽधोमुखत्वनेत्रनिमीलनादिपरिग्रह:। उदाहरणेत्य
थेति। पार्वतीमिति सखी कितिस्मिम् ईशोऽसि रक्षतन मे पर्वतराजपुत्रि गौरि किं नाम निश्चयमनोर्भुग्धा यसि। शंभुविषयकध्यान ॥३७॥
वती भवसि। वयं जानीमहे। शशिमस्तकापि: त्वं तमेव ध्यायसीति। कृष्णेंदुलतमिस्राकांत्या यामाप्। तस्यैवेति। शंभोरेवेत्यर्थ:। अरि
तरूतपादिव। नेत्राभ्रैरिवतनौ देहे ताप: दाह:। सम्मुन्ती छलि। सम्पुजंभते। तवतनौ हरने त्राग्निरुत्पन्न एवायं दाहइति मन्ये अत
एवास्यो नयनयो अस्त्रुमिषेण। वहिर्गंगातरंगा वीचिर्यो छुति। निस्सरति। पांडिमन:। सकलांगपांडुताया:। कपटेन। व्याजेन।
चंद्रकलिकाकांति: हरशिरसि स्थितचंद्रकलाया: कीर्ति: रूपं समुज्जृंभते। बहिर्भासते। अत्रास्य नेत्राग्निदाहमहेतो कौरि
ते नतापेनानुभावता पोऽपि चबुपतेते नतानुभावस्य शबलता यतादोष:। मोहं धस्मृति। वैचित्यमिति। कार्मेति। कर्तव्याकर्त
व्यानुसंधाननिमित्तरर्थ:। तस्य विभावानाह। भीतेति। भीति: भयस्य। आवेग:। आसमंतात्त्रासम:। अपध्यापी यमान्तन्येति
तिभावत्। अनुचिंतनं उत्कटभयचिंता। आदिना तर्कुनताडनादिपरिग्रह:। अनुभावानाह। स्तंभइति। तद्धि तयोभास्या
वस्थितिरित्यर्थ:। आदिना तापनर्दनादिपरिग्रह:। एतेनास्याह मनुजमेत्यस्यहरीतयपरिग्रह:। उदाहरणेष्ठायथेति। अंतर:।
मध्ये। स्मेरास्यपुच्छाया। यासौ सुवर्णकेतकीस्मिलस्या: दलस्तोल्प: दलानितयोर्घुतिस्तस्या: धृष्टा हि हृता तिरस्कारिता॥ ॥ तापादि२

केतकदलैतिपाठे। अंतर्मध्ये स्मेराणि प्रफुल्लानि यतानि केतकदलानि चतेषां द्योणी मध्यभागस्तद्वर्णः। अथवा। अंत: हृदयेस्मे
राविकासभावेषाप्तं निविशेषधस्य। पदैवदसहृन्नय:। सेध्यगुघलस्तुदयमासोमइंदु: चंद्र: तद्वद्वदनं यस्या। स्तांहीसंबु
धे: दुग्धाब्धे: स्वहितांप्रकरांस्त्रं लक्ष्मीरमांवी। स्पृशंतु: शिव: त्वेनशतेरा कुल: त्वदृशांगः सतृष्णा कुसोऽज्ञात:। अत्रलक्ष्मीशर्वा
लोरितिस्तं भाधिवयं विवहितं नतुशातंस्तीभाऽइति वैयर्थ्यात्। नचपुरुष्या र्थवाथ:। अभीतिरसे त्रानितवाच्य धुनैरंगी कारा त्
शलमव: इंदु:। कर्तव्ये कार्ये मूढता। दिग्यालिणि यस्ये निलयभुद्वात: सतसोपि सएव अनंता तं भुजंगस्यवासुके: अप्रतत
मध्यनाभेगहि। तस्यपाशाय तते पाशाकारतयाबंधनं येनतानस्तासाहि त्रिलोकीपतिर्निरि उज्ज्वानःस्यद्दा। सोपि सर्वामरेषु
मुख्यत्वेन प्रसिद्धवरो विस्तुरपि रमा मावरणी यसे नपदर्शनुरागविषयी भूतत्वेन प्रसिद्धोवा त्रिलोकीपतिः लोकेश्वर:
त्रिलोकीतिश्री क्षिंगनिर्देशस्तु त्रिलोकस्थितलक्ष्मी नांपतिभवनमोप्यत्नावद्योदकधर्माबहिर्नोपि भगवानिस
र्थस्वेदु:। तथा च त्रिलोकावरस्त्री त्रिलोकस्य रमया स्वपतिवरणी यएवेत्सर्वानिं वाचनिसर्गस्या यमर्था चांद्र:।
संभावानन्दातं भुजंगपाशापतनमेवनाऽप्तोऽज्ञात: रमा सौंदर्ये ममा नसेन भगवता मोहोऽकेलरमापरिवारकृत वि
वासनितिनभुजंगपाशापतनरूप: प्रत्याघारो न ज्ञातइति भाव:। नागपाशपतिनिवारेवस्त्या चारोसो न ज्ञातइति:।
अज्ञातभुजंगपाशपतन इतिपाठेतु अज्ञातास्य भुजंगपाशपतनं यस्य सज्ञातकामर्षासनवशीकृतइत्यर्था
यथाकथंचिद्धतत्त्व:। स्मृतिमसृमति। संस्कारेति। भावनरव्य संस्कारेरत्यर्थ: अत्र एवाल्मव: चिरनुभवजन्यो ज्ञा

नष्टस्यो वाऽनुत्पन्नकतावच्छेदकजातिमानन्निस्य एवेति नार्किकाः। संस्कारध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानपदं। अत एवो
द्बोधकाभावे रक्षार्थैः। तस्य कश्चित्समानसंस्कारकस्मृतिः कश्चिद्विरोधिज्ञानं कश्चिन्मदः। कश्चित्ती अद्वुःखं कालश्च नाशकः।
तस्यात्ममनःसंयोगोऽसमवायिकारणं। स चाभ्यासादरसम्पन्नः पीड़ितरकुस्यधने। साहश्यदर्शनादस्य चिंता
घन्यतमसहकृतः स्मृतिहेतुः। न चातीन्द्रियसंस्कारे मानाभावः स्मृतिस्तानुभवध्वंसव्यापारकाऽनुभवादेवोत्पद्यत
इति वाच्यं। अनुभवस्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेन स्मृतिप्रतिबंधकत्वापत्तेरिति प्रांचः। अपरे तु का ॥७८॥
रणीभूताभावप्रतियोगित्वं न प्रतिबंधकत्वं। दंडाभावस्य कारणीभूतस्याभावाल्लेकदंडप्रतियोगित्वेन घटस्य प्र
तिबंधकत्वापत्तेः। किंतु स्वदभावत्वेन कार्यमत्र कारणत्वं तत्त्वं तस्य प्रतिबंधकत्वं। दंडाभावाभावत्वेन तु न घटं कारण
ता गौरवात्। दंडप्रागभावध्वंसादपि घटापत्तेश्च। किंतु दंडत्वेन। एवं च स्मृतो नानुभवाभावत्वेन हेतुता अ
नुभवासत्ताभावे नापि स्मरणापत्तेः। किंतु ध्वंसत्वेनेति नानुभवस्य प्रतिबंधकत्वं। न चानुभवध्वंसस्य कारणत्वे
सर्वदा स्मरणापत्तिः उद्बोधकस्य सहकारित्वात् तत्त्वेन तथापि समानत्वात्। न च यत्र राधिकायाः दृष्टा वा रंदर्श
ने सति श्रीकृष्णस्य दृष्टस्य वा रंस्मरणं तत्र राधिकाज्ञानत्वेनैव श्रीकृष्णस्मरणे कारणता कल्पने लाघवं। पश्चात्
श्रीकृष्णज्ञाने सति न राधिकास्मरणं तत्र श्रीकृष्णस्मरणादिना तस्य संस्कारस्य नाशान्न स्मृतिः। भवन्

ते पश्चाद्राधिकाज्ञानानंतरमपि श्रीकृष्णस्मरणे पुनः प्रसक्तिलेन हेतुत्वे दृष्टकार्यकारणभावकल्पने गौरवमि
ति वाच्यं। एतावता स्वस्वविशिष्टसंस्कारसिद्धावपि सर्वत्र तस्या सिद्धेः। किंच संस्कारस्य स्वध्वंसे संस्कारेऽनु
भवस्य संस्कारनाशे च स्मृतेरभावकारणतस्य च संस्कारस्य प्रतिबंधकतायाः अनंतसंस्कारादेरपकल्पना
न्तु यत्र राधिकाज्ञाने सेव श्रीकृष्णस्मरणोद्बोधकतावच्छेदकधर्मस्यैव कल्पनायामुचितत्वादिति संक्षेपेण ता
वत्। प्रसभित्युत्पत्तिः दृष्टपरभावसनाशिकां निराकरोतीति प्रसभमिति। सोऽयं मुकुंदस्याकरकंजं ज्ञानमिति स
र्गः। स्मरणोत्तीति। स श्रीकृष्णस्त्रस्याकारकज्ञानमिति सर्पः। अनेकेचिंतेति संस्कारउत्पत्तेनस्मरणस्यैव संग्र
हः। न प्रत्यभिज्ञायाः। तत्रोपमा अत्र संस्कारज्ञानस्य स्मृत्यापरोक्षत्वात्। तत्रोपरक्तस्य साक्षात्कारस्यैव च नम
कुसाधीयमकल्पोत। मध्यामध्ये तो दाहरणी। सत्यकृष्णतो पि रसिकप्रविभा वे तापि प्राणेश्वरो न हृदि ता
परतो वा स्तु॥ प्रातः सनिश्चयसुखसागरनागरो मे दृष्टिर्दृष्टस्य शिशिरीकरोति। अत्र स्मरणपर
मा तस्यामसक्तः। फलं वे स्वरूपमिति पश्वाभावसवानपेनत्वकृष्णमई प्रा। तस्यां च संस्कार उत्पत्तेन तदुपसं
ग्रहः न विवादात्। किंतु प्रत्यभिज्ञायाः रत्याभावत्वाभाव इत्यत्र विस्तरः। संस्कारेति। आदिना संबंधि
दर्शनादेः परिग्रहः। अनुभावा इति। आदिना ऊर्ध्ववास्तोकनादयोग्राह्याः। प्रत्यभिज्ञेति। प्रत्यभिज्ञा
तरणमिति सर्पः। कालिंदी सरसीति। यमुनासरोवरादि स्यर्थः। समेस। समागस। नभसः गगनस्य।

क्रोडे समीपे यत् चक्रद्वंद्वं चक्रवाकमिथुनं पश्चिमे उत्तिष्ठे भवति तदिदं सुधाकरकलाश्चेंदुकला आक्रम्य आक्रमिता
ततस्तो भांगुलेति मावत् विस्फुरद्वर्तिशोभते ॥ अथवा कालिंदी सरसः समे सतीरे समागस्य चक्रवाकमिथु
नं पश्चिमे उत्तिष्ठेदिदं नभसः क्रोडे गगनसमीपवर्त्तिनी सुधाकरकला आक्रम्य शोभा आक्रमणेन तुला विस्फु
र्जति । कालिंद्या नभःसाम्ये तीरस्य नक्षत्रसाम्यं चक्रयुगलस्य चंद्रकलासाम्यमिति । रम्यः । चंद्रोऽपि स्मरः
कामः तस्य चापं धनुः तस्य चापलं चपलता तच्चमत्कारं लब्धेति म वक्षं वदते तेनार्द्धचंद्रस्य स्वगमनसमं याति ॥३६॥
व्यञ्जितेनेत्यर्थः कालोऽपि मुक्तो भवति । तेन यथा राज्ञो वियुक्तस्य चक्रवाकयुगस्य परस्परादागसत्ति
स्त्रापः तथा कदंबकुंजे कृतवसे कृते नैश्री कृष्णेन सार्द्धं नर्मनाप्यपि विप्रलापो भविष्यतीति राधायाः
कदंबकुंजे परिभ्रमणमाह । तस्मादिति । तस्मात् हेतोः स्पर्द्धाः सैव मे राधा । मारा अपि प्रवियोगे प्राप्ता सैव
मां राधा कदंबकुंजकुहरे कदंबवनमध्ये परिभ्राम्यति । प्रियागमनाशया समं तादृग्गमनं करोतीति सखी अन्तिस
खी वचनं । अत्राप्यर्द्धं पर्यन्तमनुभूतस्य चक्रवाकादेरुत्तरोत्तरानुभवे कारणं प्रसज्जितं तेनेति चमत्कृतिरिति
धामतया मतीयते । सुदाहरणमाह ॥ स्फीतिरिति । वदनी बुद्धिराधिकामुखारविंदे अग्रेऽपि
तो नेत्रप्रसरणरूपो यस्य तादृशो यस्मिन् श्रीकृष्णे भवति संशये रक्तिरोभषणे । अंसः स्कंधस्तस्य मध्ये

अंगदस्य राधायाः स्वस्य बैसम्यागरः । वध्नाति सति बंधनं कुर्वतीत्यर्थः । राधिकायाः ईषत्कुंचितदृष्टि । ईषत्
कुंचिता संकुचिता दृष्टिर्यस्मिन् तत्तस्मिन् तेन मंदरास्येन । किमीरिते । विकसिते आनने मुखं स्मरामि ॥ प्र
हृष्यक्रावतंसो सा योग्य संबंधानतुसंधाने पश्यन्ती राधा स्तिमितवती इति भावः । मध्या अंसमध्ये । राधिकास्कं
धोऽधोभागे ईषत्कुंचिता दृष्टिर्नार्थवक्त्रोक्तौ दृष्टिर्यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा मयि अर्पयते संबध्नातीत्य
र्थः । सन्वयः । अत्र स्मरामि सनेना अभिव्यक्तो विप्रलंभो विषयतायां प्रियमुग्धिकायाः स्वरूपसौन्दर्यस्मर
णं सैव स्मृतिरिति भावः । हितो यपक्षे तु अभिव्यक्तौ मत्स्कंधाधोभागासौन्दर्यस्मरणे सएव भावः इति नीरा
ववा धनादोषः । उक्तिस्तुम्नी कृष्णस्य चक्राप्येति । धृतिरित्यलयति । धृतिरिति । संतोषः । अप्रसैबुद्धिर्वैर्त
स्यं वा । ननु दुःखिनोऽपि वैराग्यं पाहुः तत्स्वपुंदर्श्यन्तदुःखस्तत आह । दुःखाबुद्धिरिति । अदुःखी इतिप्र
तीसभावः । दुःखिनस्तु तादृशा प्रतीतिसच्चात्तद्दोषः । विभावानुति । आदिना क्रियाः सामर्थ्यादयो ग्राह्याः ।
अनुभावानुते । आदिना सुखानां स्वीयस्वादिपरिग्रहः । उदाहरणं । यथेति । परस्परं कयोर्धृतिरिति । भ
षा । आभूषणानि । भक्ष्यरक्तांसि । विपिने वेशमगृहं । वाहनं । यानं । कटोरगं । वषोऽनुद्धानं । वर्मंगा
उत्सुरीयं । चोलं । वसनं । तथापि । ईदृशं भोगसामग्री संसारमपि । मन्कायरिपोः कंदर्पारातेर्हरस्य भोगः ।

सुखानुभवः। सुखदुःखसाक्षात्कारो भोग इति वा कात्। यद्वा भोगः सुखानुकूला क्रिया। किंतु। कर्म। क्षपयति। नऊयते
चेति कायकुः। किंच। ईशार्त्ते इत्यतो किंतु। ईशता निवर्त्तते किंतु। अथवा महादेवेति किं पुनर्भोगी। यतेन कम्पते लोको ऽपि तिरो
धः। अपि च तस्य देवदेव इति संज्ञा इत्यतः। किं या स्यते अयं देवदेवो न भवतीति। अत्र महादेवेति कथनात् देवदेवइति संज्ञा
भावो ऽर्थसिद्धः। अहिमहादेवे स्यन्द देवदेवे स्यान्द्धि न्याएवक स्य नार्थः सह स्यन्द ता लिपथना रोद्धु मीद्धे। ल च मह इत्या सोदेव इ ॥११४०॥
ति कर्मधारयः। देवानां देव इति तत्पुरुष इति समासभेदादर्थभेदः। महदभिन्नो देव इति कर्मधारयसमासे संसर्गमर्यादया अभे
दो ऽर्थः। देवसंबंध्यभिन्नो देव इति तत्पुरुषे संबंधिनि षष्ठ्यर्थे ऽभेदे स्फुट नार्थभेदोपपत्त्यादि इति वाच्यं। यतो हि नवयं वा क्वार्थ
भेदमपश्यामः। किंतु महादेवे सन्ने नैव देवदेवत्वेक्ष्ये ऽपुनस्तत्कथनमेयग्यं। महत्त्ववद्रस्यो त्कर्षवाचकत्वात्। तत्तत्पदसमभिव्या
हारादुत्कर्षविशेषो बोध्यते। यथा महानश्व इत्यत्र यो त्कर्ष इतरापेक्षयारूपितो त्कर्षस्तस्मिन्नस्मे बोध्यते। तथा देवप
दसमभिव्याहृतमहत्पदमैश्वर्यो त्कर्षमन्यापूरतदेवनिरूपितो त्कर्षस्तस्मिन्देव इति तथा चदेवदेव एव महादेव इति नाणुमात्र
म पिवैरूप्यमिति दिक्। श्रीऊं। स्तद्दयति। स्वयं दैति। स्वेनैव सर्वः संकोचः क्रिया योग्यता यामपि कर्तुमन इत्येन
अभावः। अत एव यथास्थितिश्रिर्यस्मिन्क्रियायोग्यता स लोपि गुरुजनदर्शने संकुच्यते। पक्षश्चादिसेएणमालुकरोस्मेवेति।
वस्तुतस्तु क्रिया निश्चला। एवं संकोचएवक्रियासंकोचते नविवद्दिने विशेषणमावश्यमुक्तविशेष्यायाभावस्यैव विशिष्टाभ

वत्वात्। तथा च संकोचयत्न भावयत्नेव ऽषांकायां त्रासे च केव क्रिया विरह एव न तु स्वातं त्र्यविशेषितं। अन्नतुपारतंत्र्ये
णगत्वेनेव। यद्वा। क्रिया मात्र प्राप्ता यां यत्किंचित्क्रियाकरणं क्रिया संकोचः। क्रिया प्रकर्त्त यत्नेनोपस्थितं वस्तुमा
त्रं न तु क्रिया यापारः। व्यापारे व्यापारस्य बाधात्। यत्किंचित्पदेन क्रियाविशेषक ग्रहणं प्रकरणानुरोधाद्बोध्यं। तथा च
स्वयं दपदं चिंत्यं। विभावा इति। आदिना विषया वसो कनादि परिग्रहः। अनुभावा इति। शिरो नमनेन मन्त्रीकरणं। नयनव
दनयोः प्रच्छादनं। आदिना संमुखीभावा वस्थिति सदपि परिग्रहः। उदाहरणं। मधुरेति। सर्वेषी मति सयुक्ति रियं। मन्त्र अ
यो ऽधमनयम्। भितौ भित्तौ प्रतिरञ्जित तिथलिफलगतं। प्रतिबिंबितस्वमूर्तिमालगतैसिंदूरबिंदु इत्युदृष्ट्वा अपि सिपाभ
वेणकेलिः सुरतं क्रीडा तत्प्रमोदः। यत्तस्य भाव त्तेन च न्हिता कमलनयना सीता कांते रामेऽरितेन। सं चासं चेतं वसने इर
तिसलिलो ऽचं वसं मया तथा ऽ वसो कम्पं तापयंती सती परितः समन्तात् पाणि पंकेरुहेण स्वकरकमले न मलानि निर्मा
णि दितिसिंदूर बिंब प्रच्छादयतीति। अत्र केचनं रत्नभित्तौ भास्वमं सिंदूरबिंदु मात्रं न मानि बिंबं बिने किंतु भालाधवम
वविधायं तथा च भालादि विशेष दर्शनस्य तस्ती ताया सिंदूरबिंदो कथं केलिदापभ्रमः। अतएव दृष्ट्वा इति निवी प्रस्या
दर्शनं निद्वा ऽपीनिवी ऽज्ञनछल विशेष दर्शनमभवनिरूपितं भवति। दर्शनो ऽत्कर्षस्य विशेष दर्शने एव पर्यवसानात्।
अपि च। केलिदाप भ्रमेण स्वन्नेश्यामेव संमुखे इत्यनेन श्रमणेनापि पद्म तं तीमाइ। गुशोषयते। तद्ध भ्रमणेन व्यावर्त

कत्वं तत्र विशेष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वं प्रकृते च विशेष्यतावच्छेदकं कमलत्वं न मनागिव तत्स
मानाधिकरणो । न तत्समानत्वाभावप्रतियोगी । कोऽपि दीपभ्रमसूति विशेषणतावाचिपदस्तत्र्या परंतु विशेषणम
पि प्रच्छादनक्रियायां हेतुभूतं वक्तव्यमिति तत्र कथंचित्ती स्यात् समर्थनेऽपि भ्रमः कथं समर्थनम् । प्रसूतिचेत्रो
यं । यतो दृष्टान्तभूतिनविशेषदर्शितमेन भ्रमो बाध्येत । किंतु प्रतिभित्ति प्रतिदर्शनं विधीयते भ्रमे न दर्शन
काशी नमेव कोऽपि दीपभ्रमः तेनवमप्रच्छादनमिति हेतुः । ते यथा एवसंभवेनस्पृष्ट पंकजरूपसर्वत्र मिति ॥४०।
ध्येयं । नन्वत्रस्वच्छन्दक्रियासंकोचरूपा प्रौढोक्तिर्मता यतो । कोऽपि दीपभ्रमेण प्रतिबिंबितमाणसिरुहविं
दुप्रच्छादनक्रियाविकासस्य दर्शनात् न तु संकोचस्येति चेन्न वै । प्रतिबिंबितमाणसिरुहविंदुप्रच्छादना
नुभावितप्रौढया एव प्रतीतिः संकोचस्तु अनुकूलप्रतिक्रियाशून्यतिः स्फुरति । वपक्षतां स्फुरति । दुरत्वादि
तरेति । व्यवहितक्रियाकरणमित्यर्थः । साधुवादः । शीघ्रतेति । तथा च पक्षत्वमत्र वीरोपाधि
रूपमिति मे वेति भावः । यत्तु युगपदिति क्रियाकरणम् एव मे वधा । ध्र्वसमे वेतिव्याख्यानं । तन्न । शान
पत्रं युगपच्छिन्नमिति विवक्षायोगपद्यांशे भ्रमत्वेन पर्वस्फुरणा वैस्फुरणात् । पासर्यमिति । मत्सरतेत्यर्थः ।

परोरुमाससहित्यनुलोमस्वरपदार्थः । आदिना लोभादिपरिग्रहः । अनुभावा इति । वैरिदर्शनमिति । अत्र रकारगते
काः प्रामादिकः । वैरदर्शनं वैरप्रदर्शनमित्यर्थः । वैरिणः शत्रोर्दर्शनमिति विवरणं तु तस्य स्थानविशेषत्वात् धर्मत
याऽनुभावत्वासंभवात् ॥ वैरप्रदर्शनस्य तु गात्रचेष्टायामपि भवितुं शक्यत्वात् । आदिना हर्जनादिग्रहः । उदाहरणे यथेति ।
परस्परं विमानस्थदेवानां वचनं । लंकाचारिति । लंकां प्राप्य वर्तते । सेतुकारिति । सेतुकारयितरि । एतच्चोदाचमत्का
रिति । संग्रामभीत्या चानुवर्तते । प्रौढानंदवचः प्रसारिति । उत्कटानंदजनकवचनवक्तरि । तादृशे रामे धनुष्मा
पं धुन्वति कंपयति सति । तस्य रामशत्रोर्दशाननस्य रावणस्य समरप्रारंभस्य योत्स्नः वीरध्वजित्वाभिमानः तेन स्फुर
तिचलानि केयराणामंगदानां क्वणितानि ध्वननानि तैरनुमेयो विविधरवाणां वाणानां सागरो यासु तादृशः कराग्रेण
यः हस्तपंकजः विंशतिर्भुजाला । अत्र उनिपातोर्द्ध्वनार्थकः । विविधरवलागवैशिष्ट्यमापादमनिरूप्यितेन सहितौ
यांशो भुविंशति भुजं बाधादिविविधरवसागररूपविशेषणांशे पर्यवसितत्वात् । तेन विंशति भुजे युगपदेव बाणसागरू
पानुक्रिया ज्ञातेसपि व्यवस्थेऽन्यतर एव हेरामादधिकोभयार्थी तिथ्या लर्थम्भिव्यज्यते । हर्ष स्फुरयति । वेलपूति चि
तस्येत्यर्थः । प्रसादः । प्रसन्नता । विस्मयदर्शनेति । स्वेष्टदर्शनेत्यर्थः । आदिना पश्यानादिपरिग्रहः । अनुभा
वभूति । आदिना दुग्धरवचनादिपरिग्रहः । उदाहरणे यथेति । सखी प्रति सखी वचनं । पुलकितरोमांचिता

कुचकुंकुमयोः पालिः प्रांतभागो यत्र त्रिस्मामी यथा भवति तथा राधामुखं हरिमुखेंदु वीक्षणाय हरिमुखचंद्रवीक्ष
णाय व्रजति । अत्र विशेषे वीक्षणविरहस्य अनुरागप्रसक्तः तादृग्दर्शनस्य प्रयोजनेन तादर्थ्ये चतुर्थ्याः अर्थः । तादर्थ्ये
चतुर्थीति वचनात् । अर्थादनपेतं अर्थ्यं तस्य भावः तादर्थ्यं तच्च येन कार्यं निर्दिश्यते तस्मै तदर्थमिति चतु
र्थी समासः । तदर्थशब्दः कार्यप्रयोजनकारणमाह । तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यं ष्यञ् । तादर्थ्यशब्दः कार्यप्रयो ॥४४॥
जनस्य कारणस्य कार्यस्य च यः संबंधस्तमाह । कृत्तद्धितसमासेषु संबंधाभिधानं भावप्रत्ययेनेति वचनात् ।
तत्र षष्ठ्यां प्राप्तायां चतुर्थी विधीयते । मुक्तये हरिं भजतीति । मुक्तिरूपकार्याय हरिसेवनरूपस्य यथा तथा ह
रिमुखचंद्रदर्शनरूपकार्याय व्रजति राधिका । अत्रेदं बोध्यं । राधिकाकर्तृकव्रजनक्रियायाः हरिमुखचंद्रदर्श
नं प्रति न कारणत्वं । किंतु हरिमुखचंद्रराधिकाचक्षुरिंद्रियसंयोगः । व्रजनेन तु तादृशसंयोगसंपादनोपदर्श
नद्वारकं तादर्थ्ये चतुर्थीति । तथा च दति । न हि मुक्तिं कारणत्वं भगवद्विषयकभजनकर्तानहरिसेवायाः अवहितं
मुक्तिफलं किंतु ज्ञानद्वारेति परंपरासाधारणी प्रयोजकता नाम कारणत्वं । तच्च व्रजनक्रियायामपि अप्यस्तीति
त्यर्थः । सिद्धेरभावात् । अत एव मनोरमायां तस्मै कार्याय इदं तदर्थं कारणं तस्य भावस्तादर्थ्यं ष्यञ् उपकार्यो

पकार्यकारकसंबंधो ऽभिधीयते । उपकारकाणीवानेकधा तेन भवनं तदर्थ्याद वयपि भवति मुक्तौ । नैयायिकास्तु ता
दर्थ्यं स एवार्थः प्रयोजनमस्य तत्प्रयोजनत्वं वा तच्चेच्छा दुःखादेः पापादिद्वारमत मादुःखाभावमपि संपन्नेः
नापि ज्ञानं तयेच्छा विषयत्वं स्वर्गादेः पुण्यादिद्वारा मत्वेनेच्छाविषयत्वात् स्वर्गाय पुण्यमिति साधुप्रयोगापत्तेः । नवैवाप
त्तिः तथा सत्यपि फलं व्रजती सत्यं पाकाय व्रजतीति निर्वाहे यतुमर्थे तिस्त्रञ् एपमनवैयर्थ्यात् । पाकादेर्नि
रुक्तव्रजना घर्थत्वमेव तद्वाचकपदाच्चतुर्थ्युपपत्तेः । अपितु समभिव्याहृतपदार्थनिष्ठव्यापारेच्छानुकूलेच्छावि
षयत्वं तच्च प्रयोजनत्वं लभ्यमोजनकत्वरूपता दर्थ्यं च तदिच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रमत्वं । दारुणे स्वर्गेच्छाधी
नेच्छाविषयत्वरूपेण वत्तमाम पार्थत्वमिति तद्विरहस्य पुण्यपदाच्चतुर्थी इच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रमत्वे
चतुर्थ्यर्थः प्रथमेच्छाकर्मपाकादेः प्रकृत्यर्थस्य विषयतया । न्यायः । एवं रंधनाय स्थाली साधु वृद्धं । प्रकृते
हरिमुखेंदुदर्शनाय व्रजनं । सा दो हरिमुखेंदुदर्शनेच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रित देशविभागजनकत्वरूप
व्यापारवत्तया व्रजनस्य हरिमुखेंदुदर्शनार्थत्वमिति चतुर्थ्युपपत्तिः फलं व्रजनी सादो व्रजनादेः पाकानुकूल
व्यापारानाश्रयतया न पाकाय व्रजती सादो मतेन चतुर्थी नितु नर्थाज्ञे त्वादिदस्त्रमिति साधुः । तध्यस्य श्रो

भीतिं संधुक्षयन्तनमंनविरचयतीति करोति। अथ चलितं लगोरवाणिनितं बगुरुतां नगणयति। नमनुते। अनस्य
देशानतुसंधानेनवस्तुनागमननिषेधः हरितत्वाभिव्यज्यते। तेनच मुकुंदमुखेन्दुदर्शनस्पर्शाऽभिव्यज्यते। आवेगो
स्वक्षमति। आकस्मिकः कारणाभावेसत्यपिकः देशकालाद्यनिमित्तो वा इष्टोपपाताविवर्त्तः इष्टागमनप्रसंगः
अनिष्टागमनप्रसंगः विवर्त्तः आत्मालिका स्वभावस्वरूपः अवधिंकृत्वागतेरूढेतस्तीर्त्तिविनैवकस्यचिदृत्त्या ॥४५॥
यस्तादागमनमागमः एवंविधिनिदिनात्युत्तरं प्रवासेऽगमिषौ कांतेऽद्यानीमेवकास्यचिद्गुरुस्थानादागमनमागमइति
विवर्त्तपदार्थः। वस्तुतस्तु इष्टानिष्टोपपातस्यविशेषेण वर्त्तनं विवर्त्तः इष्टानिष्टोपपातविषयिणएवांतःकरण
वृत्तिरितिभावः। अतएव स्वभावचेष्टाननुसंधानमुदाहरणेऽवगच्छते। ननु इष्टानिष्टोपपातप्रसंगयोनि
रुक्तत्वाकोत्कारणे न तुसएवावेग इत्यतआह। संभ्रमोवेति। सा धसप्रवृत्तिर्वा आवेगइत्यर्थः। ननु भावो
त्पत्तौ विभावस्यैव कारणत्वादविभावस्यानिरुक्तत्वप्रसंगस्यकथं कारणतेतिचेन्नैवं। प्रियश्रवणेत्यातपदे
नानिरूपप्रसंगस्यैव ग्रहणात्। वैरिदर्शनेति। आदिनाऽनिष्टश्रवणादिपरिग्रहः। अनुभावाह
ति। हृता। त्वरितप्रवृत्तिः। विपर्यासः। तद्भूतितदन्यथाबुद्धिः। आदिनानिश्वासादिपरिग्रहः। उदाह

रणं। यथेति। हस्तलोबाकं। वैरिमगीदृशामितिसर्वत्रसंबंधः। रघुपतेः रामस्यसेनपाठरानकागरानस्या लोक
दृष्ट्वा वैरिणां राक्षसानां मृगीदृशां मृगीनां एकः करः विश्लथे स्वदंसितेवासितेवासस्तिनौ विवसनो द्वितीयः करःस
हचरीस्कंधे। सख्या अंसे। एकंचक्षुः पश्चाद्गच्छति। पार्श्वमालोकते। इतरत्चक्षुर्भर्तुर्मुखे भ्राम्यति वारंवारं भर्तु
र्मुखमेवलोकते। एकं चरणे कंटकविद्धमस्ति कंटकलोऽनामस्ति अपरं चरणं निर्गतुमुत्कंठतेपक्षामितुत्कंठु
कं भवतीति संबंधः। अत्रयुगपत्त्वगनाविधाक्रियया निष्टपतनसंभावना उत्पन्नयोभिव्यक्तिर्हरासंभ्रमा
स्या वेगोऽभिव्यज्यते। केचित्तु। चित्तस्यसंभ्रमो यंस्यादावेगोमंसचाष्टधा। प्रियाप्रियानलव्यालदुर्धेभावातपांशु
दिलरत्नमातुःसंघिच संभ्रमे भीतिसी केनाद्गमोरपीतिकोशात्संभ्रमपदार्थोभयेवेगादात्रासेनैवसंचारिणा
स्यो द्वाकृतइतिमन्यते। जडतांलक्षयति। सकृतेति। कर्त्तव्यकृत्रिसाध्येतिव्यवहारविशेषणं॥ कर्त्तव्यइति
साध्यव्यवहारेऽक्षमोऽहं तादृशव्यवहारकरणासमर्थोहमितिज्ञानवत्समित्यर्थः। यथाश्रुते यावद्व्यवहारसा
मर्थ्यनिर्जउसाधारणमिसत्यमितिसंज्ञः स्यादितिभावः। तत्रानुद्धर्षादिषु। तत्रतत्रभासस्यभीतित्रासेषु।
कतिपयेति। अभयेभावः। आयस्यादिषु तादृशिकव्यवहारोपमर्दकविरूढव्यवहारोदृश्यते अतएव आ

अस्येत्यम्य कृत्स्येष्वमेवेति व्यवहारः। अयमेनिर्णयदेशो यत्साधनं कर्त्तव्यमिति व्यवस्यत्। उज्ज्वलायां तु विरुद्धा विरुद्धा भयव्य
वहाररसहितमिति। दृष्ट्वेति॥ आदिना तद्विषयकश्रवणादिपरिग्रहः। अनुभावा यूति। अपरिच्छेदोऽनवधानेनि
र्णयाभावो वा उद्धरणं। मथ्नेति॥ दुःपारं अपारं वारिनिधेः पारं उदारं वीर्यं यथा भवति तथा आगच्छतः प्राप्त
वतः हनूमतः। हनूमत्संबंधि हसितं वितेनतुः हास्यं चक्रुः। महाउदारवीर्यं उदारमधिकं वीर्यं त्रिविधपवन
सद्भावेन अमापनो दनसामर्थ्यरूपं यस्येति वारिनिधिपारविशेषणं। महाउदारवीर्यं यथा तथा हसितं वितेनु
रिति क्रियाविशेषणं। हनूमताऽसुदुष्करं कर्म कृतमिति वीर्यातिशयवर्णनापूर्वकमेव हास्यीकृतवंतो वानराः
त्याशयः। अन्यथा विपरीतोपहासेन मतीयत्कर्मसपकर्ष एव निष्यन्नो भवेत्। महावारिनिधिपारं आगच्छ
तो हनूमतः अटितिपरस्याप्तौ यस्मात्सा हनूमत्सांगचापल्यं पश्यंतो हसितं वितेनुः। कथमयमस्मान् उल्ल
त्याप्राप्तिरिति एवं हास्यीकृतवंतो सम्मुखं यथापत्वमवस्थामारुह्य पुनरिति। पूर्वार्धं समुचितार्थातरता यां। तथा च हा
स्यीकृतवंत एव कपयो वानरा अधीरवीचिवंचलतरंगा नीरनिधिनीरं सागरजलं वीस्य विलोकय चित्रार्पिता
र्पिताः चित्रलिखिता इव बभूवुः। उत्तानाः अस्माभिस्सोऽनीरनिधिः दुर्लंघ्यः कथमागत इत्याश्चर्यान्वितास्ति

अहंकारिणोऽपि तस्मिन्नित्यपेक्षयाऽधिकत्वमस्य याभावात्। सर्वस्मिन्नधमत्वबुद्धिर्वेति। तस्मिन्नं सर्वं अधमं एवे
त्याकारमस्य यदृत्यर्थः॥ अत्राधिक्याधमत्वेकर्मणा नतुज्ञा सा अहंकारिणेऽपि यस्यापि त्वापेक्षया सर्वस्मिन्
अधमत्वनिश्चयात्। उक्तिगर्वस्य तस्य हेतुनाधिकत्वाधमत्वयोः संकोचः। तदन्यतरत्वेनोभयोरनुगमात् सर्वपदे
तत्त्व घोगपत्त्यावच्छिन्नविशेषपरं। अधमपरत्वेऽधिकत्वाभावयोग्यपत्वावच्छिन्नविशेषः सर्वपदार्थः। तेन स्वस्मिन्
स्वपित्रपेक्षयाऽधिकत्वबुद्ध्यभावेपिनासंभवः। तत्राधिकत्वयोग्यपत्वसत्वेन तदभावयोग्यताविरहात्। द्वितीयसंदे
शे तु अधमत्वयोग्यत्वावच्छिन्नविशेषः सर्वपदार्थः। तेन स्वपितरि अधमत्वबुद्ध्यभावेपिनासंभवः। तत्राधमत्व
योग्यताविरहात्। अत्रापि समभिव्याहृतापेक्षिकेऽधिकत्वाधमत्वे बोध्ये। अतोऽन्यापेक्षयाऽस्पितरि अधमत्व
सत्वेनाधिकत्वाभावयोग्यत्वसत्वेपि न काचित्क्षतिः। वस्तुतस्तु स्वस्मिन् सर्वापेक्षयाऽधिकत्वगर्वे सर्वस्मिन्नधम
त्वबुद्धिरार्थिकी वेति न सद्भूरणं परं। तथा च न संदेहस्य तत्र यं सर्वं किं वेकस्मिन् उदाहरणं किं तत्सर्वं वा परं वा इत्यत्र
नास्ताकौ। अंगागारश्रीकृष्णस्य प्रघटसूत्रस्य तावत्। कुलैश्वर्येति। आदिना पांडित्यादिग्रहः। अनुभावाइ
ति। आदिना गर्वोक्ति परिग्रहः। उदाहरणं यथेति। भोगोर्वोक्तिरियं। उक्तिर्थो समुद्रे। कस्यचिद्भवेनागस्तिनानि
तरां पीतस्तिमावत् गौरीपतेः शिवस्य जटायां दहने तदस्मिन् मनेन्नागतो गंगां भास्वरोहं तु अक्रमः उपक्रमः कृतः नी
यत्नेऽपि विपक्षाः शत्रवस्तेषां नगर्याः रम्यानामस्ता सी स्वगोभो रूढ्वा नि। नेत्राभ्यां तु ज्ञानितेभ्यः

द्वारा वानरनिष्ठसकलव्यवहारात्मकत्वरूपकं उक्तम्। प्रियमस्ते। ननु हनुमतः परपारगमनात् सर्वैर्नीर
निधिर्विलोकमानो वानराणां उडुपमुखात् कृतकार्ये हनुमति समागते सहर्षं श्रवणं अवर्णनात् स
मुद्रावलोकनावकाशाभावात् कथमिदमुपपद्यते इति। [illegible] हनुमद्वलोकनकालावच्छेदेन
समुद्रावलोकनं संगच्छते। तत्कालावच्छेदेन वानरवृन्दः संयोगस्य हनुमत्स्वपर्यन्ततया समुद्रं तद्गा
वादिति। अत्रेदमाकूतं। दुःपारं वारिनिधिपारं वेलातीरं आगच्छत इति विभक्तिवचनयोर्विपरिणामेन
गच्छन्तो वानरा हनुमतः हसितं वितेनुः। सामर्थ्याभावात्। अधीरवीचिर्वारिनिधिर्नीरं उद्धतस्तत्व
दुर्लंघनस्य सामर्थ्यं ज्ञानानुचितार्पिताः स्व कपयो बभूवुः। अस्मिन् दुष्पारवीर्यमिति नीरविशेषणम्।
हनुमतो दुष्पारवीर्यं हसितं वितेनुः। मद्विचारगत इति पूर्वं तमेव सागरस्य दुष्पारं गच्छते। हनुमते
हसितं वितेनुरपि समुद्रो दुर्लंघने कुत्र सामर्थ्य इति स्वपैस्वनाद् नीरनिधिनारीवीरेष्पि चितार्पितसहशाखा ताम्
तिग्मा रवेस्सं। परं तु सर्वस्मिन् दुष्पारवीर्यमिति विशेषणमनर्थकमिव प्रतिभातीति चिंत्यं। गर्वं सहृ
यति। अत्र ननु इति। स्वस्मिन्निति स्पर्धः स्वर्वाधिकत्वबुद्धिः। सर्वाधिकोऽहमिति साकारः समयः। अपरं

सवसंतिमान्यत्कारि। तेषां वारिपरत्वे ईश्वधार्ये नेयापयो राशयः कति कति समुद्राः स्रष्टाः। नत्वात्मैव तु समु
द्रविषयमेकगंगायाः रतिभाव कस्मान्नाम सती आनुयादिति शीको। नहि अन्यसमुद्रनिष्ठ भस्मस्थैरतिभावोपमो
गि। किंतु गौणमाः शोकनिरस्ति तात्पर्यकं। यत्तु मे एकैकसमुद्रेशो चिंतवती अतो मम्माव हव समुद्राः स्रष्टा
इति तात्पर्यार्थः। एवं ता सर्वाधिको चनेन वक्रवैशिष्ट्याज्जैवोऽभिमन्यते इति वा कार्यविश्रान्तिस्तत्रैव।
विषादं धारयति। इष्टेति। को वेदेदं दृष्टं भाविनवे साकार इत्यर्थः। ननु जीवितादीनां संशयः किं तेषां स्या
दोषा नाशो वेति संशयाद्याह॥ अनिष्टेति। अनिष्टविषयकविचार इत्यर्थः। अथवा तो अस्ति डिंडासेति स
त्ते डिंडासेति पदं विचारकमिति सुकरत्वात्। नन्वत्रापि अनिष्टं किमिति स्वरूपविचारो वा अनिष्टए
वैमेभविष्यतीति प्रकारविचारो वा। नाद्यः। अनिष्टस्वरूपस्येष्टाभावरूपस्य। निष्पदने व बोधितत्वे
नोऽस्य पोहरूपविचारस्यानपेक्षितत्वात्। नान्त्यः। तादृशविचारस्य डिं[illegible] डासापदानुपस्थाप्यत्वात्। सा
मान्यतो ज्ञातस्य विशेषेण ज्ञातुमिच्छा डिंडासेति डिंडासा शब्दार्थात्। अत एव अन्नलक्षणे विशेषज्ञाने
च्छायां उल्का घस्यति निरूपणं। न च विशेषः प्रकार एवेति प्रकारविचारोऽप्याद्रियतेति वाच्यो। मतः प्र
कारविचारस्य विषादजनकत्वं न तु तत्त्वी। एतेन डिंडासापदस्य लक्षणा। विचारपरत्वमपि व्याख्यातमि

लिंचेत्सत्सं। अत्र जिज्ञासापदेन स्वरूपमा॰। निश्चयं भावनमात्रं नुतापस्पृगताप्रसंगात्। शक्तेस्तु अस्यैवैतज्जिज्ञा
सापदं ज्ञानसामान्यगोचरेच्छामात्रमिति संगति स्वरूपमपि मधुरानाथेनोक्तं। एवं पूर्वस्मरूपं विसंदृ
शो वा कृतिर्ववस्थितविकल्पे बोध्येति। वस्तुतस्तु इष्टानिष्टविषयकसमस्ता सैव नान्य कश्चिदार एव
विषादइति ध्येयं। स्वरूपनिविष्टे ष्टपदार्थसंग्रहाति। इष्टेति। आदिना मित्राद्यपरिग्रहः। विभा
वानाह। अपराधेति। नयगुर्वाद्यपराधे सर्वः। आदिना पुत्रकलत्रादिहानिपरिग्रहः। अनु ॥४८॥
भावाइति। सखीमान्वेषणी कामेसा रामीकरिष्यतीति सखीमार्गवेषणी। उपायचिंता। हेतुचिंता।
आदिना विनायकस्तवनादिपरिग्रहः। विमनस्कता। अप्रसन्नता। अधमा नामेति। आदि
ना वदनमालिन्यादिपरिग्रहः। उदाहरणे। पृथ्वेति। राधिकायाः सखीं प्रतिवचनं। प्रसादस्य। पृ
राधस्य। मदीयवने। गृहे अडनि यामि। तर्हि। वाचां। अवश्यं आयास्यामि। निरभिप्रायेति साधि
कांर्त प्रसुप्ता नौ। भयदः। अनंतरं। भवेत्। स्यात्। इतः अस्माद्देशात्। निकुंजमेव। संकेतकुं
जमेव यदि निर्गच्छामि। यामि तर्हि कोऽव्यदकिं स्यादिति संभावना। उत्कटैककोटिकः संशयो वा।
सींद्धि दोषा। कारका नुगतप्रतीतिसाक्षिकमात्रावैऽसंशयर्वं नसिंहाश्रमप्रभृतिभिरंगीकृतं
मिति तन्न त्वविप्रतिः कापि। क्वचि वनतटे वनगुप्तप्रदेशे तिष्ठामि। एवं यदि किंतु तमेता वेला

वक्ता चिंदि हसिष्यतीति भावः। मध्येवर्त्म। मार्गमध्ये। कलानिधेः चंद्रस्य समुदयः। सम्यक्
उदयो जातः। मातः हे सखि किमालम्बतो किंकरणीयं। अत्र किं स्यादिति तेन विमनस्कतेवाभि
व्यज्यते। वस्तुतः सखीमान्वेषणोपायचिंता। किं जातमेतावता। दृष्टेनैवैयर्थ्यपरिभावनमाद्यः। रवोऽ
का भिकं क्रियारंभात्मानमभिव्यज्यते। किमालम्बतामिति तेनोपायचिंताभिव्यज्यते। अभिव्यक्ते
नैरस्य भावविशेषैर्विषादोऽभिव्यज्यते सर्वधेयम्। औत्सुक्यं लक्षयति। कालेति। तद्विलंबा
सहनमिष्टरुर्यः। सकाल इति। ननु स्तकालेऽस्मिन् एकदा क्रियारंभो बाधितः। विरुद्धक्रिययोरेणे पर
स्परं प्रतिबंधादिति चेत्सत्सं। मनसोऽणुरूपत्वाद्युगपत्सर्वेन्द्रियैः संबंधसंभवात् बाधः। न २
नामै भावस्यापत्ततया गतार्थः। विभावानुभावभेदात्। वस्तुतस्तु अभ्यमानामनेकाभिलाषात्
यानागमनकालीनक्रियारंभस्तेन तत्तत्क्रिया प्रारंभेण तत्कालसमापने बोध्यं। त्वरेति।
आदिना ध्यानपरिग्रहः। अनुभावाइति। आदिना प्रस्वेदजृंभादिपरिग्रहः। उदाहरणे। म
येति। राधिकायाः सखीं प्रति वचनं। कस्यापि कृतिविधेरपि। केलिः लीला। तस्याः कौतुके।
रथ्या कौतुकेन तर्पणीच्छामात्रमिति रसः। तद्विषमकाऽनिपातेराज्ञानितेराघामामः प्रथमः

प्रहरः नीतः प्रणिति:। द्वितीयः पुनः मल्लीमालत्या केसरकुसुमानि चारूणि चंपकानि नवानि निःप्रभो
ज्ञानि एतेषां हारास्तेषांगुंफनेन नीतः कांची काची कुंडलं कर्णे मौ हारो वक्षसि। एवमलंकारनिर्माणके
कर्णानि दृष्टत्वमो:। एवंभूषणविन्यासे साभरणसंस्थापने स्वतल्पे नीतस्तृतीयो वियामो नीतः
अनेनं तमे द्वितीयस्तृतीयप्रहरनिरूपिते बोध्ये। हे सुंदरि हे सखि वासरस्य चरमश्चतुर्थो यामः प्र
हरः कथं मास्यति कथं गमिष्यति। दूरे तेषां तु व्यासंगेन यापनी अत्र तु नव्या संगमूर्ति भावः। सख्या ॥४७॥
सं बोधयेतसुंदरी पद्यास्तरयोना यिकाप्रतिवचनं। हे सुंदरि कतिविधकेलीच्छाविषममनोरास्यक
रणक मल्ली प्रभृति कुसुमहरगुंफनकरणकौशेषु मया स्थानं कांची अपलित भूषणविन्यासकर
ण कष्ट्रथमद्वितीयतृतीयप्रहरकर्मकथापनानुकूलप्रमत्तवसा भावीयवसा चतुर्थप्रहरयापनया
संगमयोः कपदार्थदर्शनात् तत्तदनुकूलप्रमत्तः सीमवलीति केनव्यासंगेन स्थेये तथा च चतुर्थ
प्रहरे विषमांतरसंचाराभावेन नायकमिलनोत्सुकस्फूर्त्या दुःसहविरहसमो अद्युः स्वोत्कंठता वाति
तांतः करणवृत्तिविषयमना यकस्वरूपध्यानसहभाविनी मध्ये वृत्तियस्या विदग्धितस्त्वस्त्वस्य समया
वयमपि सख्या कथं कारतां भावं साध्यामदुःस्यस्मात्कमपि चतुर्थप्रहरयापने कथं तमीत्कद्य्विति स्या
द्विसंधनिरा

दीर्घं गगनारोहणेन। निद्रालस्य मति। इतरदितरदिति। स्वस्वप्रतियोगिकतत्तद्वेद्यवर्द्धित्वे सति निसर्गः। सर्वे
द्रियविलयेति विकल्पापी सुषुप्तिरवस्था दिति सुषुप्तिनिद्रयोर्भेदो नस्यादिति तद्दिष्टिविशेषात्तु धावने
तथा चयेन नमेत सर्वद्धमनस्तत्तदिंद्रियविलयस्यार्थः वस्तुतस्तु त्वगिंद्रियातिरिक्तेंद्रियबोधनाम तदि
तरत्पदे। वस्नेनोमयोगद्र्द्रियसंबंधस्याविवर्जनीयसन्निधेस्तद्भिन्नेंद्रियायोगेन त्वङ्मनोयोगे निद्रा तद्यो
गे तु सुषुप्तिरेवेतिवस्तुस्थितिः। अतएव कारस्वचीति। आयमाशयः। सुषुप्तेः पूर्वावस्था निद्रा। तथा च स्वपिमीलि
प्रतीतिसा द्विके इंद्रियाणां व्यापारवैफल्यं निद्रेति निष्पन्नो। अतएव कत्रानस्यामान्ये प्रतिद्युत्स्वनोयोगस्यक
रणत्वात्तरसहत्त्ता नसीमवेपि कर्तृत्वमदतामोग्यद्युति भावः। तत्रेति। निद्रायामिसर्गः। स्वभावः। तमोगु स्वप्ननिरू
णः। अभिलाषापत्तिरूपः। अनुभावानुति। आदिना नयनमुद्रणादिपरिग्रहः। उदाहरणं। यत्येति मा:७
सखीप्रतिराधिका वचनं। हे सखि मया स्वप्ने कमलकलिका मंडनः। कौकुर्कुडपार्श्वकृतः। अतएव कृष्णक
कुड्डलजनावर्णने मेघकमपश्यत् धिकासा भावादुदोषः। मेघस्त्वितिउः। घनसमरूः। दृष्टः। दृष्टितः। किं कुर्व
न्। तपनदुहितुः कलिंदाः कच्छे तटे गच्छन्तं प्रतिवचन्तं। कालः। पिंछीबार्हिबर्हं। तानिवासामान

तएकवचने विशेषणतो बहुवचने वा गुच्छं। तत्कलापः। अवतंसप्रयोग्यताकारतां प्राप्तः। तस्यावतंसः शिरोभू
षणं यस्य तादृशः। पुनः किं कुर्वन्। असकृत् वारं वारं ईषत् कुंचितेन वक्री कृतेन चक्षुषा अस्तद्दृष्टेन पश्यन
मानवमवलोकयन्। पुनः किं स्वरूपः। स्तोकं ईषत् यथा तथा स्मितं धापीतं। प्रेमगागलितकराङ्गुः।
पुनः किं स्वरूपः। शिथिलितवसनः सात्त्विकभावेन स्तंभितगतिः पुनः किं स्वरूपः। स्तोकं अल्पं यथा तथा विस्प
ष्टः प्रकटः हासो मन्दस्मितः तथा त्वस्मात् कृतमोषत् विकसितवदनः। अत्र साध्यवसानलक्षणया लक्ष्यमाणेन मेघ ॥५८॥
रदीडेना रोपविषयी कृष्णो निगीर्य बोधविषयी क्रियते। कामधकुम्भ आत्मी कृतत्वं वर्षायाम् स्येभवन्मेघ स्वेडपदे
रदीडेना रोपविषयी कृष्णो निगीर्य बोधविषयी क्रियते। ... निद्रां विना ऽसंभवत्स्वप्नार्थकेसत्वनिद्राभावस्वप्नकेसुषुप्तेः
साक्षात्कारबोधकमिति तु परमार्थः। स्वप्नपदं निद्रां विना। ऽसंभवत्स्वप्नार्थके ...
साक्षात्कारबोधकमिति तु परमार्थः ... अपस्मारं लक्षयति। ग्रहेति। चेतसो ग्रहाद्यैः
प्राग्गवस्थानिरोधितुल्यता समपि न बाधकमिति भावः। अपस्मारं लक्षयति। ग्रहेति। चेतसो ग्रहाद्यौ
भावरूपर्मः। आदिना पशादि परिग्रहः। तदनलनिग्रहादीनी तादात्म्याभिनिवेशो वा॥ अत्रेति। अपस्मारे
सर्मः। आदिना स्फुटचिंतापरिग्रहः। अनुभावा इति॥ कंपोऽग्रस्य फेन आस्ये। भूपतनम्। स्वानुसंधा
नाभावेन निःसंहृया। विपर्यासो मतिमोहः। आदिना स्वेदादिग्रहः। ग्रहाद्यावेशोऽपस्मारपदप्रयोग
स्तु संप्रसारणज्ञातो वर्णः। संप्रसारणमिति वतज्ज्ञत्वे न गौणः। तत्र हाकेतु अहमस्मी स्वानुसंधानाभाव

इति ध्येयं। उपरहरती-प्रथेति-राधस्य भरतीप्रस्तुतिरियम्॥ उद्वेलितः स्तस्ततः श्लथितः। नवा नवपल्लवाः नव
किसलयानि। तएव अधररूचा ये पीते तथा। पर्यस्ताः प्रसरिताः। उत्तस्ततः शिथिलितममापतनाकारतया स्थि
ताः शास्त्रा एव भुजा येषां ते तथा। स्फूर्जंतः प्रकटी भवंतः कोरकाः कलिकाः तएव फेनबिंदवस्तेषां परस्प
रं दूरे स्पर्शोज्झितेऽपि वृद्धिर्येषां ते तथा। भ्राम्यंतश्चते भृंगकलापाश्च भ्रामरसमूहाः तएव कुंतलाः केशाः
तत्क्रूषः नद्धतः। तथा श्वासा इवानिलास्तैः तरलकंपिताः। उत्कृष्टाः कंपमुक्ताः कृतास्तथा तादृशा भूरुहाः तरवः
कर्त्तारः कपेर्हनुमत इति षष्ठी कर्त्तरि। तथा च हनुमत्कर्तृकं सन्निपातनं तत्कर्म। भवतिशेष उत्तरोणपर्वतं प्रेस
हत्वा अपस्मारिद्धुरिवेति तद्धतो ज्ञाता इवे तुल्ये स्मः। अत्रेवाद्यभावेऽपि गम्यमानो ज्ञेयोत्प्रेक्षे। अत्राधे बोध
प्रकारः। हनुमत्कर्तृकक्रोणकर्मकनिपातनविषयदर्शनाव्यवहितोत्तरमपस्मारकर्मकधारणानुकू
लव्यापारवंतोऽभेदेनसंबंधेन निरूक्तविशेषणविशिष्टा इति प्रथमांतविशेष्यको बोधः। ननु कपिसंबं
धित्वेन निपातनदर्शनाव्यवहितोत्तरं निरूक्तविशेषणविशिष्टबहुभूरुहकर्तृकापस्मारकर्मकधारण
क्रियेति क्रियाविशेष्यक इति। अत्र हि नवपल्लवादावधरादितादात्म्याध्यासे न मनुष्यतादात्म्या

पत्नत्वेन संभाव्यमानाभरूढाः कर्तृतया धात्वर्थक्रियायामन्विताः। तत्र च निरूढविशेषणं नाम भेदसंबं-
धेन नान्वयः पदार्थैकदेशत्वात्। कर्तृपदार्थे तु साक्षान्न्वयः बाधात्। प्रकृते तु मुख्यविशेष्ये मुख्यरूढे-
षु विशेषणं नाम न चयो निर्बाधः। ननु मूर्छा च न प्रसज्यते चारिभाव इत्याह। मूर्छा चेति। संज्ञाभेदमात्रे-
ण कस्य शब्दादिति भावः। सुषुप्तिं लक्षयति। पुरीतदिति। तन्नामा नाडी विशेषः। अत एव तत्र ज्ञानसामान्या-
भाव एवेति तार्किकाः। निद्रेति। सुप्तेरुत्पादकत्वादिति भावः। अनुभावा इति। आदिना सुखव्यादान नासि-
कावाद्यपरिग्रहः। उदाहरति। मध्येति। भक्तानी परस्परं वचनी। श्वासोच्छ्वासाभ्यां प्रचपल चंचलं अधरो-
ष्ठौ अधरपल्लवौ यस्यां क्रियायां यथा स्यात्तथा आसमीलिते मुकुलिते अक्षिणी यस्यां क्रियायां यथा स्यात्तथा
आमीलिताक्षमिति पाठे तु पक्षे तं मुरारेर्विशेषणं। सुप्यतः स्वापं कुर्वतः श्री मुरारेर्निभृतं निभृतं सु-
धी श्रुतिः स्मेरो मंदहासो यस्यां क्रियायां यथा स्यात्तथा कापि काचित् गोपी कर्णे वर्तते श्रवणे भूषणे काचित् गो-
पी वा हारं स्तनयोः कनकवलये स्वर्णकंकणे काचित् गोपी दाममुक्ताहारं मुमुक्षति इति क्रिया तत्तत्कर्तरि प्रत्ये-
कमन्वेति चोरयितुं गृह्णाति स्पर्धः। अत्र स्वापभावस्तु भगवन्निष्ठो गोपीकर्तृकचौर्यकर्मकरणे निभृतते
ननु सुप्यत इति पदेन वाच्यो भवति। स्वापशब्दस्यापि तत्पदवाच्यत्वात्। प्रबोधं लक्षयति। इन्द्रियाणामिति।

ज्ञानोपयोगिनामिन्द्रियाणामिति स्पर्धः। कर्मोपयोगिनां ग्रहणं पूर्वहेतु कदाचित्तत्र चेष्टायां सत्यामपि प्रबोधासं-
भवादसंभवः। प्रथमप्रकाशः। तज्ज्ञानोपयोगोत्पत्तिसमयवर्ती इन्द्रियाणां स्वभावः। अहमिति अभिमानस्य
सत्तायामुत्पत्तिक्षण इति वा। निद्रेति। उच्छेदः। तदधिकरणक्षणपूर्ववृत्त्यभावः। तथा च निद्राधिकरणे क्षणे
निद्राधिकरणक्षणपूर्ववृत्त्यभावो निद्रोच्छेदः। न तु ध्वंसः। तस्य निद्रात्वेनेन्द्रियाणां प्रकाशानुवृत्तावपि स-
त्त्वसत्त्वात् विबोधभावापत्तेः। प्रकृते निद्राधिकरणक्षणः चरमक्षणः। तदग्रे यदि निद्रा स्यात् तदा चरमक्षण-
स्यापूर्ववृत्त्वं स्यात्। अत एव निद्राधिकरणक्षणपूर्ववृत्त्यभावसमनियतः एवेन्द्रियाणां प्रथमप्रकाशः। तथा
चेन्द्रियाणां प्रकाशे प्रथमत्वं प्रकाशानुवृत्तिप्रागभाव एवेति सुगमः पन्थाः। इदमुपलक्षणं। दुःस्वप्न
विज्ञानीयशब्दस्पर्शादिविभावा इति बोध्यं। एतेषां निद्रोच्छेदोपलक्षणत्वे तु स एव इति गम्भीरश्च यितुरपि
प्राप्तस्य विधेयं। अनुभावा इति। आदिना भ्रूक्षेपणपरिग्रहः। उदाहरति। मध्येति। भक्तानां परस्प-
रवचनं। सहसा अकस्मात् कुवलयं तस्य क्रोडे पत्रेण तेन दरि इदं विरहिते नाभः ऊर्ध्वप्रदेशाकाशं कु-
र्वतां रवमेसाः साधकाः सौकेलिकैः। सैकेलबोधकैः कलकंठः पिकः पारावतो वा तदुक्तं तनिनदैः कंठ-
ध्वनिभिर्जागतः। तथा श्रीगाकर्णनेन विवर्तमाने विपरीततया वर्तमाने वपुर्यस्य तत्सकेस श्रत्रोदेवस्य

श्रीराम॰
॥५०॥

ऽपेक्षा श्रवणे ऽपांगानां कटाक्षाणां तरंगास्तेषां भंगो रचनाविशेषस्तत्र चतुरेण कुर्वत्याया अस्यास्यैनेत्रां बु
जं नेत्रकमलं तेन अस्मान् पातु। कुंजमंदिरसुंदरोऽसौ धर्ता केतसविधसमागतचरितप्रसारितापनक
दककमलविक्षोकितविजनस्य प्रसराधिकायाः पारापतस्पर्शाकूजितश्रवणप्रबुद्धजंभारिभोगूनविक्षो
चनविक्षोकितस्य एणप्रेमसीजननिमित्तजातविविधापांगरंगत्नयनं कमपघवर्णनमिति भावः। पद्मास्या
दृष्ट्याकुवलयं चंद्रकमलं तस्य श्रोणी बाकुसीविकासा स्त्री तेन दूरीकृतद्भावमलिनेन भः गगनं कुर्वत्याः
पश्यंत्याः तेन प्रभातसमयं पश्यंत्याः समर्थः। अप्रमेवार्थांतरसंक्रमितध्वनिरिति सारसिकाः। वस्तुतस्तु कु
वलयं तस्य श्रोणी दैर्घ्यरूपपरिमाणेन दूरीकृतद्युतिनभः कुर्वत्याः स्वदृष्टिविकासेन कंदुरीकृतवीतिलवसा
इति भावः। अमर्षसद्भव्यमति। परेति। दृष्ट्वेसर्थः। स्वमिलसुहृन्निष्ठा हेकारस्प्रशमनोऽक्षयसमीहामात्मभा
वात्। अहंकारस्तुति। विद्याधनबलाधिकाज्जनितोऽभिमानस्तत्सर्थः। तस्य प्रशमनं ऽपमर्दनोत्कटस्यसमीहा।
तद्विषयिणी उत्कटेच्छा। मदग्रे को विद्याद्यभिमानः। अहमुपमर्दं करिष्यामि। त्याकारके छेतिभावः। वि
भावादृति। आदिना अधोमुखचिंतनाद्विपरिग्रहः। उदाहरणं। मत्प्रेति। हनुमतो वानरं प्रति वाक्यं।
अयसीप्रतिभर्त्तुः श्रीरामस्य हानैव। नो चेत् सरसिजनयना मंदोदरी॥ तस्याः सूनुः मेघनादः॥

तस्य सेनापचमः। तया समेतं अथवा सरसिजनयना चमूर्सेना चेतीतरेतरद्वंद्वः। तया च मंदोदरी मेघनादचमू
नाभिः समेतं संमंतवैत्यर्थः। तत्सुरूपे तु मेघनादस्य बोधिसेनामात्रस्यैव सहयोऽन्तमेनार्थो। कर्षः प्रतीयते। ना
दृशीम् अपकारिणी दशमुखं रावणं सांगूलमपुच्छमत्ते बध्वा आनीतः समंतात् भूतले भ्रामयामि॥ अत्र नि
तं कुर्मः। किंवा शश्वत् निरंतरं रामपदागर्वापरो कनेयं चमूसनुमनया चं चमन्ने त्रयोऽसी तया साकं सर्वानेव
नीलकीडस्य [illegible] कुसरघुपतिचरणांभोजयोर्योजयामः मुक्तीकुर्मः। अत्र रघुपतिसविधसी
तानयनस्य [illegible] तसीतासीबोधितयत्प्रधानमिति नाशं करोमि। सह युक्ते वै प्रधाने स्तौमे
त्यत्र सूत्रे ऽप्रधानपदस्य प्रसंख्यानं तावत्। अपकारिस्थानस्यैवोपमर्दनोद्देश्यविषयत्वात् प्राधान
साद्य। अत्र हनुमतो रावणाहंकारशमनेऽमर्षभावोऽपि अद्य पते। अत्र चार्थको दृवाननीमूत्स्थाने
ऽपिकार्यमाउच्छेदः। सनुसीतायां बाधितत्वं इतिनतत्रासीतया अन्वयः। किं तु रघुपतिचरणांभोजयो
ऽजनेतयास्यैवनांसकीडुसायम् सीतयासाकं रघुपतिचरणांभोजयोर्योजयामेऽसन्वयो बोध्यः॥
अवहित्थेरसद्यमति। आकारेति। लज्जाद्याकारस्यार्थः। विहारेति। विलासे लसर्थः। तयोः संगोपन

नयगौरवहरणीदिवेति प्रकरणं। विभावाइति। स्थाय्यादिनानुपपरिग्रहः। अनुभावाइति। स्थाय्यादिना। रामो
दनविलोकनधैर्यपरिग्रहः। उदाहरणं। यथेति। राक्षसानां परस्परं वचनं। समनन्तरावि भी
षणः समग्रहं स्फोकागतः सः परिदृश्यमाणः तेन प्रसिद्धः पापो निधिः जलधिर्बद्धः। वानरैरितिशे
षः। सोपि पयः दृष्टुं प्रेतः गतः सोपि सारणीबद्धः। सन्नद्धः पूर्वमिव तदितिशेषः। अतो हेतोः सीतापरित्यज्यतां २५१७
मवलाराघवेण नेति शेषः। इति सुहृदुक्तं स्वमंदोदरीप्रभृतिबंधुवर्गस्य वचनं। आकर्ण्य श्रुत्वा
स रावणो हसितवदनः। रावणः मुक्तादाम। मौक्तिकहारं कीरस्य शुकस्य तन्नामकराक्षसस्य
कंठे सविधे पर्यंते परिविन्यस्यति। निक्षिप्तवान्। अत्रस्वभयं एवचेष्टया गूढीकृतमिति राव
णस्य अवहित्थभावोभिव्यज्यते इति भावः। उग्रतां लक्षयति। अपनेति। तस्यनिर्दय
तया वनिर्दयतात्वेलक्षणं। उग्रतात्वं लक्षणतावच्छेदकं। अनयोरभेदे उग्रतापदवाच्यत्वे

लक्ष्यतावच्छेदको। विभावाइति। स्थाय्यादिना। असप्रलापादिपरिग्रहः। अनुभावाइति। स्थाय्यादिनावेधवै
निर्भर्त्सनपरिग्रहः। उदाहरणं। यथेति। सखीप्रति सखीवचनं। कोदंडधनुः रणाभिन्ना
येऽमृपतयः तेषां प्रचंडैः भुजादंडैः हस्तदंडैः कृतेः। तत्र धनुषि प्रतिपक्षराजानः शत्रुराजा
नः। तेषां रमण्यः तासां वेणीगुणैः तदात्मकगुणैः अर्पितस्य चापगुणस्य। पिनाकः जिताः चूराकारः
उग्रस्वरूपः कुठारः तस्य तारं उत्कृष्टं यत्स्तननं यद्वा धारेति पाठे धारयतनं धारस्य। अस्या
धाराङ्कस्य धीः। तेन प्रभंजनः। पततो येदुष्ट द्विजाः मत्सराः कुथ्यंत स्वतेषां दंतदलैर्दत्तप
त्रैर्विशिखः पत्रीकृतः तस्य लक्ष्यं रुधिरस्यते स्मान्विष्यते। लक्ष्यं नास्तीति भावः। नव वा
स्येशत्रुपक्षो लक्ष्यं। शत्रुपातनात्स्वयं कृते काल एव गते कोदंडरवेन आकृष्यमितशत्रुन
आदंडप्रभृति सामग्री। अंघ्रिरिति। अतः लक्ष्यमन्विष्यत इति भावः कृदयं। मतिं लक्षयति।
यथार्थेज्ञानमिति। अर्थमनंतिकम्पेति यथा पंडितानां। तत्वानि गाह्य प्रत्यय इस्यथैः तद्वि

ऽोष्यतानिरूपितत्तत्प्रकारतावगाहिज्ञानमितिपानरा।।नन्वमतिर्ज्ञोनंतथात्वमज्ञानवि
देरज्ञसत्वमितिपथार्थज्ञानंमत्तिर्नस्यादितिचेन्न।मीमांसकमतेऽपथार्थज्ञानस्ये
वाभावात्प्रमाणविचारेतन्मतस्यैवांगीकृतत्वात्।।आचेति।सप्तम्याःपव्यर्थसंसर्ग।
पाआस्याद्रूपर्थः।।आस्यादृतिविदाय।आचेतिकरणप्रयोजनंतुबुद्धौसस्यामेवशास्त्र
चिंतनंसंभवतीतिविशेषार्थव्यंजकत्वं।।अन्यथाशास्त्रचिंतमेवनमतिःस्यादशा ॥५४॥
स्त्रचिंतनमितिअन्योन्याश्रयोनकथंप्रतीयात्।विभावादृति।।आदिनाविषया
र्थसंनिकर्षपरिग्रहः।।अनुभावादृति।।आदिनादृष्टांतकल्पनादिपरिग्रहः।उदाहरणं।।
यथेति।मत्कंप्रतिभक्तस्यवाक्यं।लाटीलाटदेशभवालाटीवक्त्रालाटीजननमनोरदृतिवाक्य
त्वात्।।अत्रयथात्रियापरिधानवस्त्रेतथावर्णनेनास्यान्वयः।लाटीवस्त्रदेशयोरितिवा।यथात॥
त्र।।अत्रयथाश्रियापरिधानवस्त्रेतथावर्णनेनास्यान्वयःलाटीवस्त्रदेशयोरितिवाव्याख्यातं
चेत्लाटीचत्तेरासीतस्या।।नेत्रपटीलज्जावस्त्रंसाचपयोधरतटीचकुचतटीसाक्रीडाकुटी

गतत्वात्तस्याश्चेदेत्तटीहस्तस्तटीतस्यांपाटीरंचंदनंतद्वत्तस्यचवर्णेनमम्हेकविमर्दिनं
नीयतेकृ(णी)क्रियते।हेगोविंदहेजनार्दनहेरंगनीनाथहेवत्सभद्रस्यैवंव्याहारैःसम्भार
तैः।तदेकमनसांवक्ष्येकचिंतानांपुंसांभक्तानांसमयदिनंपरिनाम्यतिगच्छति।।न
न्वत्ररसानुकूलभावप्रकरणेतद्विरुद्धमतिभावर्णनेनयकः।कोयमाशयइ
तिचेत्सत्यं।नाशयःकोपिपरंतुलौकिकस्त्रीवर्णनेलौकिकत्वंरसस्यभयात्रवाय
प्रभक्तीनांनेपंन्यस्तएवरामसीतापाख्यालेवनविभाव्यास्वयंयैतैर्निरूपिताइत्ये
वाचोदाहरणमतिभावानिरूपणाव्याजेनसूचितमिति।।अत्रैव।यथार्थज्ञानएवाते
तत्वपविनयानुनयोपदेशोदाहरणं।।यथेति।वसुधनंप्रदेयंयात्रेत्यंदृतिशोभाः
खलतांधकोतदुःखात्त्रायेयं।सावपानतयास्येयंहरस्यदुःखहरस्यहरेःचरणे

मनोनिधिपंविधेपंस्यापनीयोनहिनामिः। कुशलैःनिजंस्वीयंविधेयंकर्तव्यंविधेयकर्त
व्यं। विधातृविधेयंकर्तव्यंकिरिदेवविधातैववेत्ति। जानाति। पूर्णचा। मा या आंभा। पूर्णप
वंममात्रमोः। निशांतेपुरुषारेवापीतिहेमत्प्रोशात॥ ७ उदाहरण। यथेति। नायिकापान्कामं
प्रतिप्रोवाच। हेस्मररामने। भगवन्क्रोधात्किमुधनुःधनंसि। यदिपाणिनामा ॥५३॥
दंडंस्फुता। यदिहुताशस्यउदरेपयोधरादुग्धधाराव्यालीनांसर्पिणीनांवदनंसुख
मिति पाठेसर्पिणामिस्पर्शः॥ यदिरवेगंभैंहिमानीमयूखद्विमं
सुधास्त्रवतंव्यालानामितिपाठेसर्पाणामिस्पर्शः॥ तदास्वप्रेसत्यतामेवतु॥ तथाचस्वप्नदर्शनमा
त्रिं। यदिसमीरणोस्यमा। स्थि[illegible]रता॥ तदास्वप्नेसत्यतामेवतु॥ तथाचस्वप्नदर्शनमा
त्रिंचयदिसमीरणोस्यमा। किंकायामानमुदाहरति। हेहिमांशोहेचंद्रादेवदेवः। शिवेत्ते
चेणाकिंनाकेतसीतिभावः। कोयामानमुदाहरति। सुधारसशीतलं। अमृतइववतशीतलेनजगदेवविष्यमे
स्यामरण। शिरोमूषण। त्वं। सुधारसशीतलं। अमृतइवततशीतलेनजगदेवविष्यमे
नजनयसितथापिममउरसिवह्निसितायंवहसिपापयसि। किंकुमिःसतृतवदोषोन।

किंतुहरस्यतासीपलोचनसंगतिपदत्समिति निगूढाभिसंधिः। अथिवयदुपतिः श्रीकृष्णःतस्यवक्त्रं
मुख्यंतस्यसरवासिमित्रमासितथावल्लाकिंवृथीमिकिमपिवक्तुंनपार्यते। व्याधिलक्षयति॥
ज्वरादिदिति। ज्वरादिनांगपीडादिपरिगणितः। कुपितेति। धातवोरसासृङ्मांसमेदमज्जास्थिशु
क्रेतिसप्तविधावातपित्तकफावतेषांयोयोवैषम्यं। ज्वरादिनाउत्पायासपरिगणितः॥ यथाया
लस्यधातुर्वैषम्योत्पत्तावुपक्षीणतातदाभयादीनामपितत्स्यावश्यकंव्यतथाकुपितधातव
स्वव्याधिविभावादस्यवर्धेय॥ अनुभावादुक्ति। अत्रेदंचिंत्यं॥ अनुभावोनामाभिनयज्ञानि
को गवेष्टाविशेषः नहिदेशोपद्रवोऽगचेष्टायेनानुभावोभावितुमर्हति। किंत्वभिलाषसंयोगो
त्कंपकुंचितबलहानिविकृणनरोमांचमुखशोषणाश्रुस्तातांगविक्षेपानेकपरिदेवनमू
र्छायनादयोनुभावाः॥ सेगीलस्ताकारोक्तः परिक्षेपाःप्रकृतमंयेतु अनुभावादेहकार्यो
दयइतिलिखितव्येदेशोपद्रवादयइतिप्रमादलेखइतिप्रतिभाति देशोपद्रवादयइतिपाठे

१ आदिना व्यसनाभिघातपरिग्रहः। अनुभावा इति। आदिना असंबद्धप्रलापपरिग्रहः। उदाहरणं। यथेति। प्रकृते २०
२ कस्मिन्सरसीरुहरंससरसीरुहि। अविशेषदर्शनेन कांचनचनानामेकत्वेन विशेषदर्शनेसति नेयं कांचनात्
रस० टी० नैतिकस्य निष्ठीबाधवैष्टिं प्रदर्शयति। एषेति। एषा परिदृश्यमाना कापि अनिर्वचनीया कोकून २
दमानस्योपद्रवादयं इत्यर्थ केतनं कोपि तिडीपद्न: उदाहरणं। यथेति। कुरंगीदृशः मृगीदृशः केसर
अंगदं स्वीयस्व कीयं। अनर्धं दीधितिपदं अतुलकांतिपदं॥ दातं। कनकांगुलीयकं सुवर्णमुद्रिकां
आलेक्ष्यमिव वदति गच्छति॥ अनेनातिदेहकार्श्यमभिव्यज्यते। हे कुरलअन्यत अतः किं निवे
दयामि॥ तदुखमिवेदनं किं करोमि। वेणीमिष्यातकवरी व्याजेन कालियो नागः तदधिपा ॥५७॥
लो वनवारि हृष्टा कालियसरः यमुनकालियसरः तत्क्रांत्वा तद्भमेण परिभ्राम्यति स
दा परिभ्रमत्येव॥ तेन प्रियाया दुःखेन कज्जलकलितलोचनजलसलहपोः वारितां एवानिरं
तरं प्रसरंती अभिव्यज्यते। उन्मादं लक्षयति। निनेति। कुलाजदृशो नेत्र्योः स्पर्शः। आचार इति।
प्रवृत्तिरित्यर्थः॥ प्रवृत्तस्य कूलवेशाया॥ तथा च शिवे कामाभावपरत्वे कप्रवृत्तस्य कूलवेश
उन्मादइति लक्षणं॥ तद्भावर्त्तिनान्॥ आगम्यागमनेऽपि व्याप्तिनिरासात्॥ सुखमि
ति। सुखाकेसेधानएवं केमेवतत्र प्रवृत्तेरिति भावः॥ इदं दूषणं॥ आगम्यागमना तिव्याप्ति
कापेदूषणं तत्र सुखे॥ अपेक्षकारित्वसत्वादिति भावः॥ विभावाइति। विभवो धनानि॥
धनानेत्यकुरवानि नप्रकाशनेकिं तु सेथमेप्रियाराधिकाऽस्ति इति प्रसारे कुनौनाप्रिऊस्यति हाहानंसेम
ष्टिं इति खेदं। इत्यं विचिंत्य मुहुर्वारंवारं आधारैः स्तरिवेत्तौ रैर्दृशौ नेत्रे कर्मणि सिंचति ३

यानंयानतुले विस्तारयति। स्वदुर्जुद्वयेन भुजमो राधा भुजमोराधायं आधेमीकृत्य स्व भुजद्वये तद्भुजद्वयेसं
१ स्पाप्येति भावः। सधाराधेस्वधाराहरात राधे इति कृष्णो वदति। मध्या।१९।
देण राधिका भुजयोर्मध्ये यातं आतनुते राधा इति संभाषते अभ्युत्पत्तिपाठ इत्यर्थः। प्राणेति। शरीरप्राणवि
योगरूपार्थः स्पष्टा विति। अत्र द्वैविध्यं। मरणं द्विविधं। व्याधिजं अभिघातजं च। विशूचिकादिनिरू
तं मरणं व्याधिजं मतं। विषपानादिदेशाद्यवशस्त्रघातादभिघातजं। तथा चाति भोऊत विषपानादिवि
भावाः अनुभावाः कार्श्यवेपथुप्रभृतयः। उदाहरणं। यथेति। मित्रंप्रतिमित्रवाक्यं। पयसो प्रसारि
तावंघ्री चरणौ यस्यां क्रियायां यथा भवति तथा चिकुरौ विस्तृतौ बाहू यस्यां क्रियायां यथा स्यात्तथा सी
मन्तभे सोपततः। मरणं अदहितो तत्कालिकस्पर्शं केशस्पर्शमभिमान्येन केशपाशी चाधरा रेणाभि
तान् केशान् तस्य पुनः स्पर्शं कर्तुं अनिलो मारुतो नसमानः करोति नेच्छति। तथा राघवेणस्य वक्त्रारविंदं मुखप
कंजं प्रकाशं करोति विरूपं करं किरणं न किरति नपातमयति। अत्रैक वचनेन तेन कुर्वाणमिति भ
टे कि बहूनितिभयो कार्ण्यो अभिव्यज्यते। तथा सुराः स्वस्वधाम्नि स्वस्वसद्मेकथा मपिरा वणस्य मतवा
र्तां न पिस्पृशंत्यत्र केकेन वालनलेन कुर्वंति। आसेत्सुमति। मनदूति। चत्तोऽस्मीत्याक एकत्
त्तिविशेषो विक्षोभः। इत्यो रपि त्रासभीत्योः एकत्वेन। अभेदेन। तथा चोपाधिभेदेन व्यवस्थितिर्वे
लक्षण्यं नियामकः। तत्र त्रासस्य। आदिना तत्स्मरणपरिग्रहः। अनुभावा इति। आदिना अनिमि
षदर्शन परिग्रहः। उदाहरणं। यथेति। सरवायमपि प्रतिकस्य च्चित्सुक्तिः। सखेऽमिधरोमे नाकः। रामवधनात्।

वसिरामपुरवात्। रामपुरवाद्य। मत्तः समुद्रंजति क्रोधको गण समम मैनाकस्यापि संभावते भये। आमव
दनादिति तु सर्वं आ उपपाठः। हरिनामश्च एवान्तः। इन्द्रस्य पुरंदरस्य धी कांवहन् पुरंदरविषयक संदेह्या
स-सन् आंतरं मानसं कातरं कुर्वन् कुंचितेपक्षौ पक्षौ यस्य क्रिया सौम्यथा भवति तथा। कुञ्चिते वक्री कृते
श्रुती श्रवणे यस्य क्रियया सौम्यमात्मा प्रसंगे चेत्य वर्तते वक्त्रावयवं यस्याः क्रिया यां यथा तथा स्यादिति या
कृतिः। प्राकृताभिलाषहत्सो यथा तथा सिंधुपंक कुहरे समुद्र कर्दमगह्वरे निमग्नं जगती भवितुं आकांक्षति।
इत्युक्ति। अत्र यद्यपि भगवानिति विशेषणे व्यर्थं प्रस्तुत सर्वरूप स्वरूपार्थ बोधकत्वम् पुरंदरविषय
कशोकाविष्टकत्वेन संज्ञा घटीति तथापि सभ्यावालि सेके पदे भगवता इत्युक्तं स्वरूपवर्तमानार्थ बोध
कं सत्। मैनाकस्य सर्वदेवोपस्थापकत्वम् संज्ञा घटी तिनत्तो न कोपि दुष्टोपद्रवः। वितर्क लक्षणमति
विचारेति। ऊहस्तर्कः। विभावमृति। विप्रतिपत्तिः। वादिनोः परस्परं विरुद्धवाक्यं विप्रतिपत्तिर्निश्चाध
र्मविशेषो वा। साधकेति। प्रतियोग्यभाव मोक्ष साधकबाधक प्रमाणोऽद्भुतः। विचारात्मा। एवं पक्षासि
द्धं तद्रूपविचारात्मा। उदाहरणे। यथेति। इक्ष्वाकुवंशे नास्ति धनुः कालिंदीयमुना। तत्रापि पुत्रन्नो
लोकतोरकमनु तद्गत दुष्कृतं। बालसमपुरले कमलिनी नतंतुः तद्धतो मलं वधपूर्व स्वस्तः। तथा चेत
स्मकरणेऽशक्यता। ननु मलीकते यदि जनसिध्यति को नदोषमुतिस्याम न मलो। विधेस्त्विति चेत् नाद्य
वंशो ऽन्वयः धुवः भ्रमः। अर्जितस्य भक्षणे सम्प्राप्ति वंशोद्भवेन यमस्तोकते को यसिषो न स्यामेव यथा।

सदानमः स्ववत्सा भूर्त्ताः आहारे व्यवहारे कटु भाषणे वा क्रूराः पुरोऽग्रे स्थितिमुद्रां राज्ञां मो ज्ञात्वा शिरा वनति तस्मा। कोवस मेष एव मम मूर्भा मस्तक रोभा
सरक्षितिक्षति। संशयात्मा यथा। सौंदर्यस्य सुंदरता या मनोभवेन कंदर्पेण गणना लेखा गणना लेखः किं एक
कृता एकत्रालिखितः त्रिजगतो विलो किन्तु एषा लावण्यस्य किंद्रुमेविका। पूर्णीकरणं। यद्वा लावण्य पस्य
त्रिजगती त्रिजगती स्थितं लावण्यं वा। अत्र लावण्य परीक्ष्य स्वलवण त्ववाचिनो हृदयेगमसत्ता इयमुपमावि
शेषे च्छिन्नसूत्रेण सप्तमप्रदीक्षिताः। नयनयो रानंदमुद्रस्य कंदलो अंकुरविशेषः किं सुधाराधामाः स्वभावेन सु
भगरमिणी यारोमालिः रोमावलिः उक्तं भवति। भोसते। अनध्यवसायालायथा। अध्यवसाय मेयबुद्धिव्या
पारो ज्ञाने। उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेस्तमोऽभिभवे सति यः सत्त्वसमुद्रेकः सोऽध्यवसा
य इति सांख्याः। तेषु वरलिपिति ज्ञानमिति च समाख्यायते। तथा च मतिं किंचिदिंद्रियसन्निकर्ष समुत्पन्ने सति
वृत्ति समनंतर बुद्धेरस्य तमोऽभिभवे सति किं चित्सत्त्वसमुद्रेकाद्यत्नैककोत्पुपस्थितिमम्मोऽयं इति न मनध्यव
साय। अनध्यवसायो निश्चयमाला। अनध्यवसायः संशयमात्मेसपरे। तमुदाहरति। यथेति। सर्वी भाति कस्य
चिद्वचने। कथम कथयेसाद्रे वीक्षा। कादृशं स्वं जने। स्वं जनतुल्यं नेत्रं स्वं भ्रमति। स्वेक्षया पूर्णं करोति। अत्रान्य
यानुपपत्तेर्लक्षणा बीजत्वे तं जनपदे लक्षणा भवितुं नार्हति। नहि नामिका यां स्वं जनानिव स्वेक्षन कारामि
त्यत्यन्ययोऽनुपपन्नः। तस्मात्तात्पर्यान्यथानुपपत्तिरेव लक्षणा बीजं। प्रकृते चनिर्भरक लक्षकता रूकर्त

वे तात्पर्यं। तस्य चरवेऽत्र नखेक्षकर्त्तरि अनुपपन्नमिति भवति भक्तेऽपि स्थायित्वम्। तथा यत्तु नायकाः पाणिस्तिका
लिंदी उक्ते केयं स्वर्णवृष्टिः विहरति। किं वा अयं शारदः शरदिनकः प्रतिभानुः चंद्रः को वा उदयति तदु
परिचंडो परितितिमिराणी विवर्त्त एषः को वा वर्त्तते अन्नप्रनामिका निगालेति उल्काकेकोटिको ऽनध्यव
सायात्मा संशयः। विमतिपरस्तामभोति। सरवीमति कृत्सवार्की। विलसत्स्य सो सुधाकरस्य तस्य कान्ता
धिका सूर्यं राधिका नयदि स्यमत्त हिं किरणमासि न चंद्रस्य करं किरणं तस्या राधिकाया वपुः किंतु सरेतन
भा कनकमंजरी नवा मतः इमं रवीडरीं वहति ततः तस्या स्मरमदः लसत्केयं समुन्नी। सतिं अर्थविधूना
नराधिका यां निषेधपर्यवसाने अनध्यवसायः। व्यभिचारिभावाभ्यंतरे। निर्वेदादिव्यभिचारित्रिंशत्यभिचा ॥५६॥
रिभावमध्ये। स्वतंत्रा एव। निरुक्तसंख्या वस्तुतोऽपि भिन्ना एव। स्वातंत्र्यपदं रसत्वं उक्तसामग्र्येकदेशानिर्वेदा
दिगणना विशिष्टा एव तर्हि उक्तसामग्रीतो नावच्छेदकेनावच्छिन्नादृशधर्मांतरेषु अमितमिस्यवधेयं। वर्णना
लकस्यतो वर्णनालक्षेवा। कथ स्यादिति पदं स्यादिति वक्तव्यमिति व लवा कस्मपरौ। ननु व्यभिचारिभावमध्य
गणितस्य स्थायिभावस्य संस्कार ऽत्र सेन वर्णनालकस्य तेऽनुरागविषयविषयकस्य तिउत्पत्तेन च गुण
कथायाः स्थायिभावमध्येनांतर्भावः। यदि वर्णनालकस्यतेरिव गुणकथा तर्हि तस्या स्तुत पूर्वमनुकथा।
तत्र तत्स्वतंत्रे व्यभिचारिभाववृत्तिचेतनं। अनुरागविषयविषयकसंस्कार उत्पत्तेन स्यादिति च यपदे

रास वान॥ वीक्षेति। प्रवृत्ते रे स्पर्शः मकारभेदमे स्पर्शयति। संयुक्तेति। किं यमनिकुंजसंगो पतनमिस्पर्शः। संपाद
ने। संप्रदर्शने उदाहरति अंगारे। यथेति। राजानं यमनिकुंजवेतनिः संकेतीकृतकानने रमणसंकेतवने प्रविश
तोः गच्छतोः दंपत्योः नायिकानायकयोर्वा अन्योन्यकौतूहलात् परस्परकौतुकात्। अन्यप्रतिमति
भानमारचयतोः परस्परमन्यथाप्रतीतिं जनयतोः अन्योन्यमुत्रसतोः परस्परं त्रासं प्राप्नुवतोः किंचित
कार्यं। संकुचितकायं यथा तथा किंतु समेयः पश्चादेव यानानन्तरमेव तयोः स्वरूपभावनवतोः राधामाधव
योर्नि कुंजकुसुराव कुंडगमूराल उद्ध विकाउत्कंठिता जितः सुष्मा कि पानुरक्ततु सेनाम घसंयमघा कपटी
सुराधीन निष्पा उत्पन्नि धीनसम क्तानुरक्तितानुगुणपकंठनगरसमीपे पुनर्वारं वारं स्मरणः परि
दृश्यमानः संभ्रमचंद्रः कपोलस्य पुरस्तादतः आननेसरवेदं स्वेदलाहितमस्मा तथा दृष्टौ नेत्रे आ
योऽस्मानास। व्यापारमामास॥ ॥इति श्री कविवागीश श्रम हाशार्म विरचितायां श्री रसतरंगिण्यां व्याख्या
मां रसिकरंजन्यां पंचमस्तरंगः॥५॥ ॥ ॥ अथ भावो घुणपज्ञी वक्तव्यादू वाधनैतरेनिरदिशु रसिकस्ती
वादि दास दूत्वा बादितिप्त वयं उक्ता। निरूपितः यो यत मायरस्ता निरूपणाविषमवृत्ति निगर्वः। नरसा
वेसः रसंसे वा मे कथ्यानंदो भवतीति। अस्ता अलरूपत्वे न रसस्य बोधितत्वात्। अर्थो निरूपण एव विषमता।
रसस्य भविनीतिवाच्यो। रसो वेस इति श्रुति रुपप वुद्धिविषमत्वे निरूपणं विषमतामास। अकामे ताप्य

मन्यत्वात्तदविषयत्वेत्युक्तरूपतायां प्रमाणाभावेपराणपन्नोः। अत्राप्याशङ्क्य नानेत यीर्यः किंतु मत्र
स्यार्थः भिन्नक्रमा येवा व्यञ्जकत्वकभावस्यानंतर्याव्याप्यत्वात् व्यञ्जकत्वनिरूपितं किमस्य व्यञ्जक
त्वकमिति ज्येव्यञ्जपे निरूपितं किमस्य व्यञ्जकमिति जिज्ञासोदयेविनिगमनाविरहात् अत एव
संगतिरनंतराभिधानव्याप्यैति संगतिलक्षणं न सम्यगितिदीधितिसंग्रहे विस्तरः। वस्तुत
स्तु उपजीव्यं निरूपितं वोपजीवित्वं किं निरूप्यमिति एवं नियकारणास्य कार्यपूर्वभावित्वात्तथा स्फू ॥५३॥
र्तिकत्वात् प्रमजिज्ञासोदयेशिष्यस्य नाकिमपि वाधकं सिद्धं पुरःस्फुर्तिकमिति न्यायात्
रो उपमानः सहृदयमानुषाः संस्कारस्थपानकरसेरिति रससाध्विदुतद्व्याख्यानं संसर्गीक्रियमा
णत्वस्वरूपपरिशीलनवद्विभावादिना परिशीलनात्मारस्यमाणाः। वर्ण्यमानाः। वर्व
णावरसैविषयकविभावनात्मकआस्वाद्यत्वविशेषः। उपवीययमानइति पाठेप्युपमेवार्थः।

विभावादिभिरुपनीयमाना इति स्वपरिपूर्णरूपे कथितमिति काश्चित् मनोविश्राम इति भावा
दियज्यमानाविश्रांतिरूपासुखाकाराभिनाव्यक्तितिस्यर्थः। पूर्वलक्षणे आत्मस्वरूपेरसइ
त्युक्तौ तस्य व्यक्तिसुखरूप इतिमहदेवलक्षणम्। प्रबुद्धेति। अभिव्यज्यमानेत्यर्थः। वासना। संस्का
रो रविषः। प्रबोधकाः। अभिव्यंजकाः। तस्यापरोक्षस्य शाङ्खापरोक्ष्यवादरूपत्वेनोः नापिकाना वि४
यिकयोः। प्रथमानुरागेपूर्णापीयां पूर्वरत्यां यथा श्रुतेतस्यालम्बनत्वेन ना व्याप्तिर्दोषः। अति
व्याप्तिरिति पाठेतु मोनेद्वव्याप्ति तत्रत्वरत्यां अपरिपूर्णवासनात्मत्वेस्यापि भावता। प
रिपूर्णत्वे रसत्वमिति परिच्छिन्नपमाणेहूपमानेयं। अत्रेदमवधेयं। अनुभावसत्कटा
दपत्स्वेषामभावे पूर्वानुरागएगगनकुसुमायमानः समागम इति पाठेस्याविभाववास
नात्मत्वात् संभवेनाव्याप्ति अतिव्याप्तिर्वारो वा वक्तुमनर्हः पूर्वानुभवाभावादिति पाठस्तु स

प्राचीन इति प्रतिभाति। तदर्थस्तु विभावानुभावसात्विकव्यभिचारिभावविषयकानुभव
स्य पूर्वमभावात्स्यापि भाववासनायाः प्रबोधासंभवात् स्वानुरागे व्याप्तिरिति प्रथमसमाग
म इति पाठे प्रबोधकाभावेन स्यापि भावप्रबोधासंभवात्। कथं रसानुभावः। तत्र समा
धानं ग्रंथे अन्यां तदीयानुभवभावसत्वा। हासव तज्जनितसंस्कारस्य प्रबोधक इति भावा
र्थो विसेयः। वस्तुतस्तु पूर्वपक्षे प्रधानग्रंथोपमात्पर्यति। तु बेव सर्वलक्षणेषु दूषणं ।।५८।।
न्दावतम। पितामहरूपवैतस्यैव मत्कारकं समागमनानुरागयो रससाभावात्। सामग्री
षाद्रुह्येतु रसानुभवः सुजन इति दिक्। लौकिकसन्निकर्षणि। नायिकानायकयोः सं
योगसमागसंयुक्तसमवायसंयुक्तसमवेतसमवायसमवेतसमवाय वि
शेषणविशेष्यभावश्चेति षड्विधसन्निकर्षा इत्यर्थः। तत्र नायिकानायकयोः परस्पर संब

लोकनं संयोगः परस्परनिष्ठकटाक्षादयस्तु लोकने संयुक्तसमवायः कुंडलसंयुक्ते परस्मरस्मिन् कटाक्षादिनि
ष्ठायाः समवायात्। कटाक्षादिनिष्ठतारतम्यादिजातिस्तु लोकने संयुक्तसमवेतसमवायः कटाक्षादिस
मवेतेऽस्याः समवायात् परस्परश्रवणे समवायः कर्णकाशे नामिकादिशब्दसमवायात्। तन्निष्ठकटाक्षादिश
ब्दतत्त्वश्रवणे समवेतसमवायः कर्णसमवेते तस्य समवायात् कुंडलादिनिष्ठपरस्पराभावस्तु लोकने विशेषणवि
शेष्यभावः। इंद्रियसंयुक्ते कुंडले परस्पराभावस्य विशेषणत्वात्। परंपरया संनिकर्षो विप्रलंभशृंगारप्रयोजकः।
घटादिसन्निकर्षवत्साधारणसन्निकर्षो न रसादावनुगुण इति विशेषसन्निकर्षानुधावनी। एवं षड्विधं प्रत्यक्ष
मपि प्रमोदः संभोगे रत्युत्पत्तेः स्यादिति न निरूपितं। अत्र सन्निकर्षप्रमोदः विभावादिव्यंजितरसनिष्ठजन्यत्व
योगो गौण इति तत्त्वं। अलौकिकेति। ज्ञानलक्षणसन्निकर्ष इत्यर्थः। तेषु। विभावादिषु। अनुभूतेषु। ज्ञानल
परोक्षीकृतेषु ज्ञाने। स्मरणात्मकं प्रत्यासत्तिः। प्राक्तनसंस्कारद्वारा प्राक्तनानुभवजन्यसंस्कारद्वारा ज्ञान
मेव स्मरणमेव प्रत्यासत्तिः। संस्कार एव प्रत्यासत्तिरिति नवीनाः। निरूपितं चेदं प्राचां मुक्तिवादे इति मन्तुरसः।
वस्तुतस्तु विभावाद्यनुभवो ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिप्रयोज्यः लौकिकानौकालेनाद्यो समर्पितानां नवविभा
भावादिपदाभिधेयत्वात्। तदभिव्यक्तिरूपकाव्यपाठा एव तथा चैतैः सह ज्ञानलक्षणसन्निकर्ष एव

रससामग्रीकारणप्रयोजकः सचविभावादिप्रयोजकमनोवृत्त्यात्मकतया वर्तते। आनंदस्वरूपत्वं रससामग्रीकारणएवेति नि
रूपमार्गः। परं स्थितानुविशेषः। प्राचां लौकिकविभागे प्रोपनयिकएवकार्यपदपदार्थचमत्कारेनाद्रैचदर्शि
तः। नव्यमते तु काव्येनाख्याएवरसः अन्यः सर्वोपि विषयएवरेमकोटिनिविष्टइतिदिक्। सामान्यतो निरूप्य विशे
षानाह। तत्रेति। तस्य रसस्य मध्ये सर्वैः। तत्र भरतः। ते भरतो का। प्रथमः कृतः पर्वतोनिषिद्धार्थमत्तानुपपत्तिर्विदितमा। अ
ष्टाविति। शांतस्य रोमांचादिविरहेण नभिनेयत्वात्। कायात्रैगोचरत्वमपि त्वभिधानात्। ओघ इत्युक्तौ पद्यानां घोत
कदृष्टौ रसाः प्रतिपादिताः। अतः काव्येपि तावंतएवेति सर्वं इति प्रदीपकृत आहुः। तच्चिंत्यं। आनंदोद्रेकपुलकरूपस्य
दृष्टत्ववचनादाना मनुभवत्वेनगंत्य कृते ववर्णितत्वात्। तत्रादौ शृंगारं निरूपयन् सर्वांगपुष्पत्वात् सरसचीर्णमाह। ॥५५॥
सकलेति। प्राणिमदिति सर्वैः। अधिदेवता। इष्टदेवः। शृंगारस्य देवता। शृंगारस्याधिष्ठातृदेवतेति तेन तत्कः सकलप्रकौ
तुकविषमत्वेन प्राणिनां कामनाविषुण्यत्वेन आराधनतया कामनापूरकतया सर्वाराध्यतया। सर्वप्राणिनिष्ठ
कौतुकसुखपदत्वाद्विष्णुदैवतत्वं शृंगाररसस्यानुपपन्नमस्त्विति भावः। ननु सुखत्वे सर्वकौतुकविषयीततु मध्ये शृंगारे
तस्य हास्ये सर्वाराध्यविष्णुदेवतत्वेनकचेत्प्रथमोपन्यासस्तदा हास्यस्यापि सर्वाराध्यविष्णुदैवतत्वात्प्रथमो
पन्यासो भूकरूतिं चेत् तु सत्यम्। न हि विष्णुदैवत्वं प्रथमोपन्यासे तंत्रमिति ब्रूमः। रसमात्रस्यापि विष्णुदैवतत्वे
नवस्यरसत्वात्। किंतु शृंगारेव्यभिचारितत्वहास्यस्यापि भावजन्यरसस्य रसत्वोपस्थितिविषयत्वमभावे

शिशुमितिवाच्यं। प्रथमोपस्थितिविषयता यौकेवलं रसस्याधिभावव्यभिचारिकत्वस्तत्तत्रतायाः अस्त्वीकारात्॥
किंतु समनंतरभावित्वस्यापि तंत्रता कुत्रचिन्निक्षेपात्। शृंगारे परस्परैर्निर्भररमणएवकृत्वमत्र विकासावस्थारूपे
हास्यस्य शृंगाररसस्यसमनंतरभावित्वेनैवानुभवसिद्धत्वात्। वस्तुतस्तु धर्मशास्त्रकमान सिद्धसर्वरसशिरस्कशृं
गारस्यैव प्रथमोपन्यासः समुचितः। तथा सु विप्रयोगे शृंगारे शोकस्यावश्यकत्वात् करुणरसमेव शृंगारानंत
रंपठतीति। स्वतंत्रमुनेरिच्छामात्र एव रसोत्पत्त्यनुपूर्वीनियामकत्वमिति परे। तत्र वत्सलस्यादिषु आर्द्रता द्रवः स्था
पिभावादृतिभावः। तेषां मार्दवं तानि च्छायात्मकत्वं स्पर्शलक्षणी। व्यभिचारिरसालत्वात्। व्यभिचारिभावरूपरति
स्वरूपत्वात्। शांकलेति। नान्वितेति। कस्य शृंगारादिभेदेषु इति शेषः। ते। आर्द्रताद्रवः। सत्यपि स्पर्द्धांगीकारे। अमो
घपदः। शृंगाराधिष्ठान स्वस्वस्याधिभावाभावित्वं नाहार्द्रतिसमितिभावः। परं तु वात्सल्यपद्मएवं हास्यसेवितत्वे
विघ्नतो साधारणेनाह। वत्सलस्येत्यादि। केचित्तु तत्पदस्यो त्सर्गतो अवहि तत्पूर्वपरामर्शकत्वेन व्यवहितपरामर्श
कत्वेनानुपपत्तिमपि त्यत आह। तेषामिति। वत्सलस्यादीनामपि सर्वः। व्यभिचारीति। व्यभिचारिभावे सर्वः।
अतएव तेषां रसत्वे आर्द्रतादीनां स्थायिभावत्वमकाम्येनापि स्वीकार्यमिति तेषां व्यभिचारिरसात्मकत्वस्य वक्त
व्यतामोत्प्रयोजनेनानुपपत्तिमप्याहुः। वत्सलस्य करुणरसइति विभक्तिपरिणामेनान्वयः। एवं शोकस्य हास्यभक्तिः

शांते कारुण्ये हास्ये तत्र ऽनुत्तमिसम्बन्धः। शंकते। नन्विति। एवं। वात्सल्ये करुणे सौम्ये हास्ये भक्तिः शांते कारुण्ये हास्ये
स्फुटत्वात्। धर्मस्तत्रयास्त्री कृतत्वात्। धर्मिकल्पनातः वात्सल्यादिषु। रसांतरत्वकल्पनातः धर्मकल्पनायाः व्य
भिचारिभावरूपरतिस्वरूपस्य कल्पनायाः व्यभिचारिरतिरेवास्तु वात्सल्यादिकमिति शेषः। किंकरुणेन। क
रुणांतर्भावेन। वस्तुतस्तु वात्सल्ये करुणो रसस्तु इति यथाश्रुतमेव सम्यक्। अभिप्रायस्तु वात्सल्यकरुणयोरभेदः
अतएवमेव। शंकते। नन्विति। एवं वात्सल्ये करुणो रसस्तु इति। परत्र। वात्सल्ये। स्फुटत्वात्। करुणस्य तन्त्रत्वतमा
श्रयत्वात्। धर्मिकल्पनातः करुणरसरूपधर्मिकल्पनातः। धर्मकल्पनायाः करुणरसस्य व्यभिचारिभाव
स्वरूपरतिरूपस्य कल्पनायाः व्यभिचारिरतिरेवास्तु करुणरसे इति शेषः। किं करुणेन। वात्सल्यरस एवास्तु किं क
रुणरसकल्पनया। मद्य। वात्सल्यादिवद्व्यभिचारिभावरूपरतिरेवास्तु किं करुणरसकल्पनया। समाधत्ते। नेति।
करुणरसः [illegible] नेति नेसम्बन्धः। रतेरिति। रतिहेतोरिसम्बन्धः। उपपत्त्यात्। अन्यथा सिद्धत्वात्। ननु रते व्यभि
चारिभावत्वे न नष्टौ ककारणत्वमिसम्बन्धः। आह। किंचेति। रतेः करुणरूपत्वेः कस्यरसस्य व्यभिचारिभावत्वं।
[illegible] रसनिरूपितव्यभिचारिभावत्वं। नशृंगारहास्यरौद्रवीराणांतत्र। करुणरसे। तत्र करुणरतिस्तु नशृंगार
व्यभिचारिभावः। करुणे मुख्य[illegible] नमिथुनपरस्परप्रीतिविरहात्। एवं सानहास्यरसस्य व्यभिचारिभावः। क
रुणरसे हास्याभावात्। तस्मा करुणात्मकरति नं वीररसव्यभिचारिभावः। करुणरतावानंदाभावादिति प्रघ

१८५

ट्टकार्थः। नवीभत्सरसस्य व्यभिचारिभावः करुणरतिः। तत्र जुगुप्सायाः अभावात्। नाद्भुतरसस्य व्यभिचारिभावः करु
णरतिः। तत्र करुणरतौ। अतिष्ठतः अविद्यमानस्य। अस्थिरत्वात्। अविद्यमानत्वात्। तस्मात् हेतोः करुणे शोक
एव स्थायी। तिस एव स्थायिभाव वृत्तिकरुणनामरसः निष्प्रत्यूहं नमाभिन्नः। नन्वेवं हास्यमपि शंकते। न
न्विति। रतिरेवास्तु। हास्यरसे। व्यभिचारिभावालंकारतिस्वरूपेण भवतु किमधिकेन हास्यरसेन। सः। र
तिस्वरूपव्यभिचारिभाव एव हास्यमस्तु इति चेत् कस्य व्यभिचारिभावः। तत्र। हास्ये। अनवकाशात्। अप्रवृ
त्तेः। नत स्थायिभावानौ हास्ये भावात्। तत्र हास्ये। अस्थिरत्वात्। अविद्यमानत्वात्। अस्थिरत्वादिति।
दे अस्थायित्वादित्यर्थः। रतेः शृंगारस्थायिभावकारत्वात् रतेः स्थायित्वाभावात् हास्यनिरूपित स्थायिभाव
भावात्। ननु रतेर्हास्यस्य कर्मत्वेन वारमाह इत्याह। परैरिति। रसाः सर्वे मस्याः व्यभिचारिभावत्वं नास्ति
तस्मात् हास्यो सांके। व्यभिचारित्वं। तद्व्यभिचारिरहस्यामानाधिकरण्ये। परस्परयोः सामानाधिकरण्ये सांकर्य
मिति विवेकः। शंकते। नन्विति। एवं कृते। भेदः समाधत्ते। नेति। हेतोरसाधारणत्वात्। स्थायिभावरूप हे
तुभेदात्। असाधारणपदस्यतात्पर्यमाह। स्थायि भिन्नमिति। स्थायिभावस्य मुक्तभेद इत्यर्थः। तद
दर्शने न ह्रष्मति। प्रयोति। असाधारणादिति। असाधारणत्वं च रससाध्याप्यधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपित